

**LAKON *PRAHARA WILWATI*KA SAJRONE PAGELARAN WAYANG BABAD DENING
KI M. NAUFAL FAWWAS
(Tintingan Alih Wahana lan Intertekstualitas)**

E-JOURNAL

**Dening:
ENDAR FAJAR RAMADHAN
15020114057**

**UNIVERSITAS NEGERI SURABAYA
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAN SASTRA DAERAH**

2019

**LAKON PRAHARA WILWATIKA SAJRONE PAGELARAN WAYANG BABAD DENING KI M. NAUFAL
FAWWAS
(Tinting Alih Wahana lan Intertekstualitas)**

Endar Fajar Ramadhan

S-1 Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

endarramadhan@mhs.unesa.ac.id

Drs. Bambang Purnomo, M.S.

Dhosen Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Panliten iki nduweni tujuan kanggo mangerteni transformasi lakon *Prahara Wilwatikta* lan Teks *Kidung Sundayana* kanthi nggunakake metodhe alih wahana lan intertekstualitas.

Panliten iki mujudake panliten dheskriptif kualitatif. Objek sajrone panliten iki yaiku pagelaran wayang babad lakon *Prahara Wilwatikta* dening Ki M. Naufal Fawwas lan teks *Kidung Sundayana* suntingan C.C. Berg. Panliten dipunjerake ing transformasi lan nilai filosofik kang ana ing sajrone pagelaran wayang babad lakon *Prahara Wilwatikta* lan teks *Kidung Sundayana*. Panliten iki nduweni mupangat kanggo mahyakake transformasi kang dumadi lan kandhutan nilai filosofik kang ana ing sajrone lakon *Prahara Wilwatikta* lan teks *Kidung Sundayana*.

Dhata dipikolehi kanthi nyemak pagelaran wayang babad lakon *Prahara Wilwatikta*, maca teks *Kidung Sundayana* kanthi nyumarambah lan mangambal-ambal sabanjure niteni lan mbandhingake aspek transformasi lan nilai filosofik ing antarane rong karya kasebut, saengga nemokake pepadha lan pambada ing antarane rong karya kasebut, banjur nyathet asil owah-owahan kang dumadi mligine transformasi alur, pamaragan, lan pamangune swasana. Dhata dititoni lan dijlentrehake kanthi teknik analisis komparatif lan proses alih wahana.

Asil panliten nuduhake menawa: (1) wujud transformasi alur saka lakon *Prahara Wilwatikta* dening Ki M. Naufal Fawwas lan teks *Kidung Sundayana* yaiku dumadine pambada alur lumantar panambahan, pangurangan lan owah-owahan variatif, (2) wujud transformasi pamaragan saka lakon *Prahara Wilwatikta* dening Ki M. Naufal Fawwas lan teks *Kidung Sundayana* suntingan C.C. Berg njalari saperangan owah-owahan ing antarane anane paraga kang diilangi lan paraga kang ditambahake kayata anane paraga tambahan Pu Elam lan Pu Kapat, (3) nilai filosofik kang kinandhut ing saka lakon *Prahara Wilwatikta* dening Ki M. Naufal Fawwas lan teks *Kidung Sundayana* suntingan C.C. Berg, ing antarane yaiku nilai romantisme, strategi perang lan politik.

Tembung wigati: *transformasi, alih wahana, interteks, lakon wayang, kidung.*

PURWAKA

1.1 Pamurwakane Panliten

Era globalisasi kang pranyata awèh daya pangaribawa gedhe tumrap panguripane manungsa. Kemajuan ing samubarang bidhang njalari manungsa kudu luwih inovatif. Seni pertunjukan minangka perangane bidhang kesenian nut lakune globalisasi uga akeh ngalami transformasi minangka asil saka kreativitas para seniman kanggo tansah ngladeni panjaluke pamirsane kang tansaya kompleks. Seni pertunjukan tradhisional lumantar kreativitas para seniman pranyata isih bisa eksis ing jaman kang sarwa modern iki. Seni pakeliran minangka salah sawijine seni pertunjukan tradhisional ing jaman globalisasi iki uga isih akeh pandhemene.

Dhalang ing jagade seni pakeliran nduweni kalungguhan wigati minangka juru crita lan pamurbane pagelaran. Sajrone pagelaran wayang, sawijine dhalang

dijaluk kudu kebak inovasi supaya pamirsane ora gampang waleh nalika nyekseni pagelaran. Garap lakon utawa sanggit lakon mujudake aspek wigati kang kudu dikuwasani dening dhalang amarga lakon mujudake prekara utama kang nemtokake narik kawigaten lan orane sawijine pagelaran wayang.

Lakon ing sawijine pagelaran wayang akeh kang dijupuk saka naskah-naskah lawas anggitane para pujangga duk ing uni. Tuladhane lakon Ciptaning ing wayang purwa kang dijupuk saka kakawin Arjunawiwaha, sabanjure lakon-lakon sajrone wayang gedhog sing dijupuk saka naskah-naskah crita Panji, lan isih akeh liyane. Saka sumber-sumber tinulis kasebut dhalang nindakake sawijine owah-owahan minangka aksi kreatif tumrap karya tinulis menyang karya anyare kang awujud pagelaran wayang. Owahe sastra tinulis menyang pagelaran mujudake

sawijine transformasi, yaiku transformasi saka teks sastra menyang teks lakon.

Proses transformasi saka riptan sastra menyang pagelaran wayang ora mung winates ing crita purwa lan gedhog, nanging diwasane iki para dhalang sansaya kreatif kanthi njupuk crita-crita liya ing sanjabane wayang purwa lan gedhog. Crita-crita kasebut asumber saka riptan sastra kang arang dadi lakon wayang. Lakon-lakon kang asumber saka riptan sastra kang nyritakake bab sejarah ing tanah Jawa kang lumrah katampung kanthi aran crita babad. Minangka tuladha yaiku anane lakon Babad Prambanan, Babad Pengging, Banjaran Erlangga, Babad Tanah Jawa, lan sing dadi subjek ing panliten iki yaiku lakon Prahara Wilwatikta dening Ki M. Naufal Fawwas.

Lampahan *Prahara Wilwatikta* dening Ki Fawwas mujudake sawijine sanggit anyar, sanggit minangka pangolahe crita diadhaptasi dening Ki Fawwas saka maneka teks sumber. Saka teks-teks kang digunakake ki Fawwas sumber kang paling moncer yaiku Kidung Sundayana. Ki Fawwas nyawuhake lampahane Prabu Hayam Wuruk lan Pitaloka sajrone lakon anyar kang diwehi aran Prahara Wilwatikta.

Lakon prang Bubat mujudake lakon kang wus sumebar ing Indonesia. Kasunyatane crita kasebut tumekane saiki isih durung cetha, sabab ing antarane sumber-sumber kang ana kabeh ora dumunung jeneng pangripta utawa panulise, kanthi ringkes diwastani anonim. Akeh panemu kang ngandharake menawa crita prang Bubat mujudake akal-akale Walanda kanggo nyengkahake masyarakat Indonesia ing jaman penjajahan. Ana maneh kang ngandharake menawa crita prang Bubat mung mitos, legenda lan sapanunggalane, nanging uga ora sethithik kang ngiyani menawa crita kasebut mujudake sejarah otentik kanthi bukti akehe teks kang ngemot crita kasebut.

Ing crita kang wus sumebar, Gajah Mada lan andhahane winawas minangka dhalang tempuking prang Bubat. Awit saka sumpah amukti palapa, tekane rombongan saka Sundha-Galuh didadekake kalodhangan tumrap Gajah Mada kanggo njangkepi punagine. Tekane rombongan saka negara Sundha dening Gajah Mada dianggep minangka tandha yekti yen negara Sundha teluk marang praja Majapahit. Prabu Linggabuwana kang rumangsa ora nrimakake banjur brontak lan pungkasan rombongan saka negara Sundha tumpes semana uga Dyah Pitaloka kang banjur milih bela pati ngrungkebi bangsa lan martabate. Kaprawirane Prabu Linggabuwana lan Dyah Pitaloka kasebut ing pamawase bebrayan Sundha mujudake sawijine nilai kang utama, lan tumindake Gajah Mada winawas dening bebrayan Sundha minangka sawijine tumindak kang licik lan wengis. Mula kang saka iku banjur tuwuh anane mitos lan kapercayan kang mratelakake

menawa wong Sundha ora kena nduwe bojo wong Jawa, mligine Jawa Wetan.

Pamawase wong Sundha ngenani wong Jawa kang licik lan ngelak kakuwasan ndadekake sesambungan ing antarane Sundha lan Jawa banjur pedhot, sanajan mapan ing Pulo Jawa nanging wong Sundha nampik yen diarani wong Jawa. Tumangkare crita prang Bubat njalari tuwuhe sawijine dhendham historis kang nyengkahake batine wong Sundha marang wong Jawa, tuladhane kayata kapercayan bab neningkahan. Wong Sundha precaya yen ningkah klawan wong Jawa utawa trahe Majapahit ora bakal langgeng. Bab-bab miring kang wis tumangkar sajrone Prahara Wilwatikta nyoba direkonstruksi.

Crita prang Bubat sajrone pagelaran wayang lakon Prahara Wilwatikta rada beda, sabab ing lakon kasebut, Gajah Mada dudu paraga kang njalari tempuking prang Bubat, Ki Fawwas kang wis nindakake literasi kanthi maca saperangan kasusastran nyoba mangun maneh kapercayane wong Sundha marang Gajah Mada minangka *the founding father*, kang nyawijekake Nuswantara.

Lakon *Prahara Wilwatikta* sajrone pagelaran wayang babad dening ki Fawwas narik kawigaten amarga lakon kasebut mujudake transformasi saka teks sastra sejarah. Sawijine kreativitas kang dituwuhake dening Ki Fawwas ndadekake sawijine bab kang kudu dijingglengi. Nggayutake sawijine teks sastra klawan seni pertunjukan tartamtu ngalami owah-owahan, nanging ing kalorone ana sawijine bab kang ora ilang, yaiku nilai-nilai kang kinandhut. Ana ing panliten iki nilai-nilai kasebut bakal dijingglengi minangka sawijine momotan nilai kang filosofik.

Transformasi saka kasusastran menyang seni pertunjukan nuwuhake istilah alih wahana. Damono (2005:96) negesi alih wahana yaiku pindhah sawijine jinis kesenian menyang jenis kesenian liya, ana ing prosese bakal ngalami pangurangan, panambahan lan tuwuhe maneka variasi. *Kidung Sundayana* (verbal) lan pagelaran wayang babad lakon *Prahara Wilwatikta* (audio visual) mujudake rong bab kang beda, sijine nggunakake tetembungan minangka sranane crita lan sijine nggunakake sranan pamentasan jangkep kang nggunakake paraga wayang minangka sranane crita. Kejaba iku gaya crita sajrone Kidung lan sajrone pagelaran wayang uga beda, sajrone Kidung arupa pupuh-pupuh lan sajrone pagelaran wayang arupa dhialog lan sinengkuyung kanthi iringan gendhing lan vokal dhalang kanggo nggambarake swasana lan nguripake crita. Sabanjure ing panliten iki panulise *Kidung Sundayana* bakal dicekak dadi KS lan *Prahara Wilwatikta* dicekak dadi PW.

Sawijine karya anyar kang karipta lumrahe antuk pangaribawa saka karya sadurunge. Konsep kang mangkono ing jagade akadhemis winastan intertekstualitas.

Pradopo (1997:228) ngandharake menawa intertekstualitas yaiku karya mung bisa dimangerteni maknane kanthi wutuh ing sesambungan klawan teks liyane kang dadi hipogram, lan hipogram mujudake babon kang bakal nglairake karya-karya anyar (Endraswara, 2013:132). Intertekstualitas nduweni sesambungan raket klawan teori resepsi sastra. Teori intertekstualitas ngrembug bab kaanane teks ing sajrone teks, tegese ing sawijine teks sastra dumunung teks liya sabab saben teks winawas minangka mozaik pethikan-pethikan lan transformasi saka teks liya. Ing sajrone panliten iki teks KS dipilih minangka hipogram lan teks lakon PW minangka transformasi. Ngenut konsep intertekstualitas ateges teks KS ana ing sajrone lakon PW. Lumantar teks lakon pagelaran wayang mula srana pandungkape crita uga sansaya jangkep, bab kasebut sesambungan klawan ubarampe kang dianggo sajrone pagelaran wayang ing antarane yaiku ing bidhang wujud wayang, tatah sungging lan sandhangane wayang. Gendhing sarta sulukane dhalang sajrone pagelaran uga mujudake cara kang digunakake ki dhalang kanggo nggambarake crita prang Bubat saka teks KS.

Adhedhasar andharan mau, dumunung saperangan pawadan pamilihe KS lan PW minangka subjek ing panliten iki. Pawadan kasebut yaiku kaya mangkene. Sepisan, lakon PW mujudake wohe aksi kreatif dhalang sawise maca teks kasusastran kang ing panliten iki kajupuk sawacan kang memper klawan alure pagelaran yaiku KS. Kapindho, tuwuhe nilai transformatif saka KS lan PW. Katelu, tuwuhe nilai filosofik saka KS lan PW. Mula kang saka iku panliten ing kene bakal nyoba mahyakake wujud pagelaran wayang babad lakon PW, anane nilai-nilai transformatif lan anane nilai-nilai filosofik kang tuwuh amarga anane resepsi saka pamaca klawan pamirsane pagelaran. Ing kene tintingan alih wahana lan intertekstual diajab bisa njembatani tumrap sakehing prekara kang tuwuh ing sajrone panliten iki, yaiku “Lakon Prahara Wilwatikta Sajrone Pagelaran Wayang Babad dening Ki M. Naufal Fawwas”.

1.1 Underane Panliten

Adhedhasar pamurwakane panliten, mula kang dadi underane prekara sajrone panliten iki yaiku:

- (1) Keping wujud pagelaran wayang babad lakon PW?
- (2) Keping transformasi saka lakon PW lan teks KS?
- (3) Keping nilai filosofik saka lakon PW lan teks KS?

1.2 Tujuwane Panliten

Jumbuh klawan underane prekara, mula panliten iki nduweni tujuwan kanggo ngandharake prekara-prekara ing ngisor iki.

- (1) Kanggo ngandharake wujud pagelaran wayang babad lakon PW.

- (2) Kanggo ngandharake transformasi saka lakon PW lan teks KS.
- (3) Kanggo ngandharake nilai filosofik saka PW lan teks KS.

1.3 Paedahe Panliten

Paedah saka panliten iki bisa diperang dadi loro, ing antarane yaiku paedah teoretis lan paedah praktis. Rong paedah kasebut bisa dijlentrehake kaya ing ngisor iki.

- (1) Paedah teoretis

Paedah teoretis kang bisa dipikolehi saka panliten iki ing antarane yaiku kaya ing ngisor iki

- (a) Ngumpulake ilmu sajrone panliten ngenani transformasi saka sawijine karya menyang karya liyane, mujudake asil pacaturan ing antarane pananggap klawan riptan sadurunge lumantar proses respon estetis.
- (b) Mahyakake bab proses transformasi sing dumadi saka KS menyang PW sing nyawuhake dhialektika ing antarane teks klawan pananggap lumantar proses respon estetis.

- (2) Paedah praktis

Paedah praktis kang bisa dipikolehi saka panliten iki yaiku kaya ing ngisor iki.

- (a) Kanggo menehi pawarta tumrap bebrayan ngenani KS kang wis ngalami owah-owahane bentuk lumantar medium audiovisual, arupa pagelaran wayang.
- (b) Pagelaran wayang kanthi irah-irahan kang beda klawan sumber lakone. Kanthi mangkono, lumantar pawarta kasebut diajab bisa nuwuhake apresiasi bebrayan.
- (c) Panliten iki diajab bisa digunakake minangka referensi tumrap panliti liyane, kang bakal mindakake panliten bab KS.

1.4 Panjlentrehe Tetembungan

Anane watesan ing panliten iki diajab anggoné nliti ing tembe mburi ora bakal nggrambyang, mbleber teka ngendi-endi, lan bisa dititik kanthi cetha.

- (1) Transformasi

Mujudake pambada saka sawijine bab menyang bab kang liya. Transformasi sesambungan klawan owah-owahane riptan sastra lan owah-owahan iki nggandheng marang struktur crita, paraga crita, latar crita, tema crita, lan liya-liyane (Pudentia, 1998:26)

- (2) Alih Wahana

Yaiku owah-owahan saka sajinis kesenian menyang kesenian liyane. riptan sastra ora mung bisa diterjemahake saka sabasa menyang basa liya, nanging uga bisa saka sajesenian menyang kesenian liyane (Damono, 2005:96)

(3) Intertekstual

Ditegesi minangka raroncene sesambungan ing antarane sateks klawan teks liya. Luwih saka iku, teks kasebut kanthi cara etimologis (*textus*, basa Latin) ateges *tenunan, anyaman, penggabungan, susunan, lan jalinan*. Prodhuksi makna dumadi sajrone interteks, yaiku lumantar proses oposisi, permutasi, lan transformasi (Ratna, 2015:172).

(4) Kidung

Arane kasusastran Jawa ing periodhesasi Jawa Pertengahan. Ngrembaka ing jaman Majapait. Tuwuh amarga wacan kanthi basa Jawa Kuna wis angel dimangerteni dening bebrayan rikala semana. Awujud prosa lan puisi, kang awujud prosa ing antarane yaiku Tantu Panggelaran, Calon Arang, Pararaton lan sapanunggalane. Dene singa wujud puisi ing antarane yaiku Sri Tanjung, Wangbang Wideya, Sundayana, lan sapanunggalane. (Poerbatjaraka, 1952:74)

(5) Wayang Babad

Sawijine pagelaran wayang sing ngemot crita sejarah. Babad ing kene winates ing lakon. Dudu jinise wayang, ora kaiket ing paugerane gendhing lan paugerane pagelaran manut jinise wayang, tuladhane paugeran ing wayang purwa, wayang gedhog, lan sapanunggalane. Ing wayang babad prekara gendhing lan wujud wayang gumantung kreativitas dhalang (Setyani, 2008:5).

(6) Pamaragan

Pamaragan utawa *pewatakan* nuju marang anggone mapanake paraga-paraga tartamtu kanthi watak sing diduweni sajrone sawijine crita. Isa uga diwastani pamaragan, yaiku pepethan utawa pangentha kang cetha ngenani paraga kang ana ing sawijine crita (Nurgiyantoro, 2013: 247).

(7) Plot

Mujudake sawijine struktur, reroncene kedadeyan-kedadeyan sajrone crita kang kawangun kanthi cara kronologis. Utawa winastan sawijine rantaman kedadeyan wiwit purwa, madya nganti wasana (Nurgiyantoro, 2013:166).

nganggo basa Jawa Kuna nganti katedhak ing wujud teks serat abasa Jawa anyar. Ing jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Indhonesia uga wis akeh kang nindakake panliten bab transformasi mligine kang nganggo teori alih wahana, semana uga ing sanjabane kampus UNESA wis akeh panliten bab transformasi.

Panliten transformasi saka kasusastran menyang bidhang liya uga durung akeh ditindakake ing jurusan pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah, kepara ing jurusan liya wis rada akeh, nanging panliten ngenani transformasi ing kasusastran Jawa Pertengahan kaya-kaya durung ana. Mula kang saka iku ing ngisor iki panliti ing kene nyoba nglumpukake saperangan saka saane panliten kang winawas saemper klawan panliten ing kene. Panliten-panliten kang saemper kasebut dirantam kaya ing ngisor iki.

1) Panliten kanthi irah-irahan “*Serat Lokajaya lan Film Kalijaga*” dening Indi Larasati, salah sawijine mahasiswa jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah angkatan 2010. Panliten kasebut kasil kacetak skripsi ing taun 2015. Panliten kasebut nggunakake tintingan alih wahana. Panliten kasebut njlentrehake ngenani alih wahana serat Lokajaya lan Film Kalijaga. Asil saka panliten kasebut yaiku tinemune pambada ing struktur instrinsik crita lan nilai-nilai kang ana ing sajrone rong karya kasebut (kasusastran lan film).

2) Panliten kanthin irah-irahan “*Transformasi Crita Perang Bubat Novel Gajah Mada Perang Bubat Karya Langit Kresna Hariadi Dan Novel Perang Bubat Karya Aan Merdeka Permana Kajian Semiotik Riffaterre*” dening M. Arif Susanto, salah sawijine mahasiswa jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Indhonesia ing taun 2010. Panliten kasebut nintingi transformasi saka novel menyang novel. Kanthi nggunakake teori semiotik Riffaterre panliten kasebut ngasilake anane transformasi tema, plot, pamaragan lan setting.

3) Panliten kanthi irah-irahan “*Transformasi Cerita Sarip Tambak Oso Dalam Sastra Lisan Ke Dalam Cerita Sarip Tambak Oso Dalam Ludruk Armada Malang*” dening Stevanie Yuriko Efta Roshela Effendy, salah sawijine mahasiswa jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Indhonesia angkatan 2013. Panliten kasebut kacetak skripsi ing taun 2017. Panliten kasebut nintingi sastra lisan crita Sarip Tambak Oso menyang pentas ludruk. Asil saka panliten kasebut yaiku transformasi tema, plot, setting, pamaragan lan nilai-nilai kang kinandhut sajrone crita.

4) Panliten kanthi irah-irahan “*Transformasi Cerita Jaka Tarub Dalam Sastra Lisan Ke Dalam Cerita*

TINTINGAN KAPUSTAKAN

2.1 Panliten Sadurunge kang Saemper

Panliten ngenani transformasi sastra ing jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah isih durung akeh katindakake. Kepara ing sanjabane jurusan wis akeh kang nindakake panliten bab transformasi sastra senadyan ora mligi nintingi kasusastran Jawa. Tuladha kasus panliten sastra Jawa ing jagade akadhemis salah sijine kaya kang ditindakake dening I Kuntara Wiryamartana tumrap Kakawin Arjunawiwaha, asile yaiku transformasi saka Kakawin Arjunawiwaha wiwit awujud kakawin kang

Jaka Tarub Dan Tujuh Bidadari Dalam Ketoprak Canda Video Compact Disk” dening Crysse Efta Sabathini Effendy, salah sawijine mahasiswa jurusan Pendidikan Basa lan Sastra Indhonesia. Panliten kasebut kacetak skripsi ing taun 2012. Panliten kasebut ngasilake transformasi ing struktur critane, ing antarane yaiku transformasi tema, plot, pamaragan lan setting, saliyané ngasilake transformasi struktur crita panliten kasebut uga ngasilake transformasi nilai crita, simbolik, lan pangribawane crita tumrap bebrayan.

Patang panliten ing ndhuwur nduweni pepadha lan pambada klawan panliten ing kene. Padhane patang panliten mau lan panliten iki yaiku nintingi ngenani transformasi struktur crita (nilai transformatif) lan nilai-nilai kang kinandhut (nilai filosofik), dene pambedane yaiku ing babagan objeke panliten. Objek sajrone panliten iki yaiku salah sawijine kasusastran Jawa Pertengahan lan pagelaran wayang, yaiku teks KS lan pagelaran wayang babad lakon PW. Panliten ing kene nggunakake perspektif intertekstual lan alih wahana sarta disengkuyung klawan teori-teori liyané kayata struktural lan semiotik kanggo mahyakake proses lan asil transformasi.

2.2 Nilai-Nilai Sajrone Kabudayan Jawa

Kabudayan Jawa mujudake sawijine kabudayan kang kompleks, jalaran Jawa minangka sawijine aran tumrap wewengkon lan manungsa kang mangun bebrayan ing tanah Jawa iki nduweni maneka adat lan kabudayan kang maneka warna uga. Ana Jawa Tengger, Jawa Osing, Jawa Panginyogan, Jawa Arek, lan sapanunggalane, panggolonge jinis kasebut dibedakake lumatar adat, basa, lan liya-liyané kang nuduhake sawijine titikan kang manjila saka sawijine bebrayan Jawa ing sapadunung. Koentjaraningrat (1994:25) ngandharake ngenani maneka warnaning regional kabudayan Jawa ora mung winates ing logat basa nanging uga kalebu ing unsur-unsur liyané kayata panganan, upacara-upacara, kesenian rakyat, lan seni swara. Koentjaraningrat uga ngandharake menawa Jawa kang dimaksud yaiku Jawa ing wewengkon Jawa tengah lan Jawa wetan.

Koentjaraningrat (1994:428) ngenani klasifikasi simbolik lan orientasi nilai kabudayan wong Jawa, ing bab kasebut Koentjaraningrat ngandharake menawa unsur-unsur saka kabudayan Jawa kang paling ngatonake sistem klasifikasi simbolik yaiku ing bab basa lan komunikasi, kesenian lan kasusastran, kaprecayan bab agama, ritus, ilmu gaib lan petungan, sarta saperangan pranatan sajrone organisasi sosiale. Ing saben aspek-aspek kabudayan kasebut dumunung maneka nilai-nilai kang wigati. Nilai-nilai kasebut mujudake sawijine nilai kang filosofik, mula ing panliten iki teks KS lan pagelaran wayang babad lakon

PW winawas ngandhut nilai-nilai kang filosofik kang dumunung sajrone kabudayan Jawa.

2.3 Transformasi

Transformasi mujudake owah-owahan saka sawijine bab menyang bab liya. Transformasi ing panliten iki sesambungan bab owah-owahaneriptan sastra lan owah-owahan iki nggandheng marang struktur crita, paraga crita, latar crita, tema crita, lan liya-liyané (Pudentia, 1998:26). Kridalaksana (1984:170) ngandharake menawa transformasi digunakake minangka paugeran kanggo ngowahi struktur gramatikal liya kanthi nambahi, ngelong utawa ngatur maneh konstituen-konstitene. Saka pangerten kasebut, bisa dijupuk dudutane menawa transformasi teks lair amarga saka anane sawijine panemu tumrap teks sumber, saka panemu kasebut banjur lair kreasi anyar kang wis ngalami owah-owahan saprelune. Transformasi kasebut bisa kanthi ngowahi, njumbuhake, ngapiki lan njangkepi tumrap teks sumbere (Faruk, 2014: 51).

Transformasi sabanjure nuwuhake maneka istilah ing antarane yaiku ekranisasi, musikalisasi, dramatisasi lan novelisasi. Damono (2018:105) ngandharake menawa ekranisasi asalé saka tembung ‘*ecran*’ ing basa Prancis kang tegesé layar. Ana ing ekranisasi tinemu marang riptan sastra kang ditransformasi menyang novel. Musikalisasi yaiku transformasine puisi menyang musik, dramatisasi yaiku owahe karya sastra menyang drama lan novelisasi yaiku owahe film menyang wujudé novel. Cekake, sajrone transformasi dumunung medhium, medhium kasebut kang diwastani minangka wahana saka asal menyang asil adhaptasi. Sajrone medhiumisasi kasebut ngawinake maneka medhium, kayata ing panliten iki, sajrone pagelaran wayang wis nyakup dramatisasi lan musikalisasi.

Nilai transformasi kang dikarepake ing panliten iki yaiku nilai transformasi kang tuwuh saka anane proses transformasi. Wujud saka nilai transformasi kasebut yaiku arupa owah-owahan kang dumadi ing lakon PW lan teks KS. Teks KS ing kene dipilih minangka hipogram saka lakon PW. Nilai transformasi kang tuwuh yaiku owah-owahan ing struktur crita, ing kene yaiku pamaragan lan plot kang ngalami transformasi. Tinting alih wahana sajrone panliten iki digunakake kanggo njembatani transformasi saka sastra teks menyang sastra *pertunjukan*. Lumantar perspektif alih wahana, teks bisa owah lan mangejawantah menyang bidhang liyané, yaiku pagelaran wayang minangka lakon (sastra *pertunjukan*). Tinting alih wahana disengkuyung klawan perspektif intertekstual kang digunakake panliti kanggo nggoleki sesambungane rong objek.

2.4 Intertekstualitas

Sarjana kang sepisanan aweh panemu ngenani konsep intertekstualitas yaiku Mikhail Bakhtin (Hutomo, 1993:13-14), nanging tintingan intertekstual wiwitane dirembakake dening panliti Prancis, Julia Kristeva, senajanta ing dhasare prinsip iki wis dimangerteni uga dening para formalis. Prinsip iki ateges menawa saben teks sastra diwaca lan kudu diwaca kanthi landhesan teks-teks liya (Teeuw, 2015:113). Prekara kasebut bener kaanane amarga ora ana teks kang mandhiri lan ngadeg dhewe, sawijine teks mesthi oleh daya utawa idhe-idhe saka teks liya kang wis ana sadurunge teks kasebut, saengga pengembangan saka teks kasebut kang njalari anane tintingan intertekstual. Teeuw (2015:114) ngandharake menawa konsep intertekstualitas nduweni kalungguhan kang wigati sajrone semiotik sastra, ora mung sajrone upaya kanggo cukup menèhi interpretasi tartamtu marang reriptan sastra kang konkrit wae.

Sajrone panliten iki tintingan intertekstual digunakake kanggo ngonceli sesambungan ing antarane Kidung Sundayana lan pagelaran wayang. Dinamika teks miturut paradigma Kristeva dumunung sajrone transformasi saka saganre menyang sajrone genre liya, minangka negasi, oposisi, sinis, lelucon, lan parodhi, apadene minangka apresiasi, afirmasi, nostalgia, lan jinis pangaku-pangaku estetis liyane, kang kanthi cara nyumarambani nduweni piguna kanggo nemokake makna-makna anyar lan orisinal. Transformasi ora winates mung dumunung ing balungane literer, nanging uga nyumarambani ngrembaka sajrone karya seni kang liyane. Ing jalur multikultural, aktivitas intertekstualitas nduweni piguna kanggo nggugah kesadharan ing wektu kapungkur, minangka citra primordhial apadene nostalgia, kang lumrahe winastan minangka teks *pastiche* utawa tiron (*tiruan*). Ana ing kene kidung minangka karya hipogram tumrap pagelaran wayang minangka karya transformasi.

2.5 Kidung

Sastra Kidung mujudake bukti saka anane *pembaharuan* ing jagade kasusastran Jawa. Poerbatjaraka (1952:86) ngandharake menawa ing wiwitan madege Majapait, pangaribawa Indhu ing tanah Jawa sansaya cures lan pungkasané uga medhotake sesambungan ing antarane Indhu lan Jawa. Sabanjure ing jaman kasebut bebrayan Jawa wis ora akeh kang isa maca tulis basa Sansekerta kepara ora ana maneh kang bisa njarwakake kitab-kitab abasa Sansekerta menyang Basa Jawa. Kalungguhane basa Jawa Kuna uga saemper, bebrayan Jawa wis wiwit ninggale Basa Jawa Kuna kang winastan kurang praktis lan banjur ngalih menyang basa Jawa Pertengahan minangka basa padinane. Mula kang saka iku, pujangga-pujangga Jawa banjur gawe kapustakan kang asumber saka karangan-

karangan kuna lan njupuk kahanan-kaanan ing Jawa minangka bahan. Poerbatjaraka uga nambahake menawa ing jaman kasebut tembang macapat uga wis ana, saengga para pujangga wis nggunakake tepung marang guru gatra, guru wilangan lan guru lagu.

2.5.1 Struktur Puitika

Saputra (2017:160) ngandharake menawa kkidung kang mujudake karya sastra Jawa Pertengahan nduweni sawijine tatanan minangka struktur puitika. Kidung mujudake wacana sastra awujud puisi kang nduweni konstruksi *pembaitan* kang mligi lan khas munjer marang susunan pola sekar sajrone pupuh. Pola-pola kang digunakake sajrone kidung saemper klawan pola tembang macapat. Mula kang saka iku, ing sastra kidung uga sinusun kanthi pada-pada lan pupuh. Struktur puitika minangka sawijine aspek estetika kang dadi urutan sajrone kidung, struktur kasebut kanthi luwih ringkes diwastani pola sekar. Pola sekar sastra kidung umume rinantam kaya mangkene: konstruksi *pembaitan* ing sapupuh kidung lumrahe kaya winangun saka “kawitan”, kang dumadi saka rong pada, sabanjure sinusul klawan pada “pamawak” gatra cekak, rong pada “penawa” gatra dawa, banjur pada-pada sateruse selang-seling saka pada pamawak lan pada penawa ing saben-saben kasebut isine rong pada nganti pungkasané pupuh.

2.5.2 Kidung Sundayana

Kidung Sundayana mujudake sawijine reriptan sastra Jawa ing periodhesasi Jawa Pertengahan. Zoetmulder (1983:528) nglebokake kidung Sundayana menyang sajrone kidung-kidung historis, yaiku kidung kang nduweni titikan umum kanthi nyritakake tradhisi historis ngenani praja Majapait. Dinakwa Kidung Sunda asale saka pulo Bali lan anonim. Berg nyunting *Kidung Sunda* menyang rong versi (1927) lan (1928). Saka pamawas sastra, mula *Kidung Sundayana* banget beda saka karya-karya sajinis. Gaya basane lancar lan cetha. Critane nyawuhake unsur-unsur romantis lan dramatis kang narik kawigatene pamaca nganti pungkasané crita kang ngenes. Kontras ing antarane wong Jawa lan wong Sundha digambarake kanthi urip. Adat istiadate wong Jawa lan Sundha ing jaman kasebut digambarake kanthi urip lan cetha. Zoetmulder (1983:532) mastani menawa Kidung Sunda mujudake kidung historis kang paling cekak, uga paling narik kawigaten tumrape pamaca modern.

Kidung Sundayana nyritakake lakune wadya Sundha menyang Jawa. Kacarita nalika jaman samana Majapait wis madeg minangka negara kang jembar jajahane. Lumantar sumpah Palapa dening patih Gajah Mada, praja Majapait kasil ngrengkuh panguwasa tumrap praja-praja ing saindhenge Nuswantara. Nanging praja

Sundha kang kacetha mapan ing pulo Jawa malah ora karengkuh. Zoetmulder (1983:528) ngandharake menawa praja Sundha mujudake praja kang kuwat ing pulo Jawa iringan kulon. Praja Sundha mastani dheweke minangka bangsa Sundha lan ora gelem diwastani minangka bangsa Jawa, sabab ing reh samubarange ngemu pambeda. Tata cara panguripane wong Jawa klawan Sundha banget kontras. Praja Sundha madeg minangka negara mardika ing bumi Nuswantara. Sawijine wektu, Prabu Hayam Wuruk arsa nglamar putri Sundha, kang ing jaman samana praja Sundha wis malih aran dadi Sunda-Galuh binawah paprentahane Prabu Linggabuwana. Gajah Mada nggunakake kalodhangan kasebut kanggo njangkepi punagine. Putusane rembug upacara palakraman bakal ditindakake ing praja Majapait. Ing kalodhangan iki Gajah Mada nduweni kalungguhan wigati tumrap tempuke prang ing ara-ara Bubut.

Saliyane crita prang Bubut, Kidung Sundayana uga miyakake maneka bab, ing antarane yaiku anane owah-owahane tradhisi, kang lumrahe anggone ngadani palakrama ing omahe calon manten wadon nanging ing Kidung Sundayana katelah suwalike. Saliyane iku uga ana salwiring prekara kayata bab patine Prabu Hayam Wuruk kang isih klebu nom, lan muksane Patih Gajah Mada. Bab patine rong paraga kasebut disambungake klawan kapercayan bab panitise Bathara Wisnu. Prabu Hayam Wuruk lan Gajah Mada diprecaya minangka salira panitise Hyang Wisnu kang binelah. Ing suwalike prekara-prekara kasebut Zoetmulder munjer marang hakekate kidung Sundayana minangka reriptan sastra.

2.6 Pagelaran Wayang Babad

Seni pedhalangan mujudake warisan budaya kang adiluhung. Seni pedhalangan mujudake aran saka babagan kang sesambungan klawan jagade wayang. Seni pedhalangan ing jagade seni pertunjukan mawujud marang sawijine pagelaran wayang. Jinise wayang uga maneka warna, ing antarane yaiku wayang purwa, wayang gedhog, wayang madya, wayang krucil lan sapanunggalane, pamerange jinis adhedhasar critane wayang, lumrahe winatesan dening jamane wayang sarta pagelarane kaiket dening paugeran tartamtu.

Pagelaran wayang bisa winastan minangka bidhang seni kang jangkep, sabab ing sawijine pagelaran ana unsur seni liyane, ing antarane yaiku seni musik, seni drama, seni tari, seni lukis, seni sastra, seni swara sarta filsafat. Purwadi (2007:v) ngandharake menawa konsep estetika sajrone seni pedhalangan menehi referensi lan refleksi panguripan tumrap bebrayan Jawa. Seni pedhalangan uga diwastani pakeliran, aran iki nuju marang kelir kang digunakake kanggo mentasake wayang. Sumarno & Rasona (1983:vii) ngandharake menawa seni pedhalangan mujudake medhia

panggulawenthah, amarga winawas ing isine kang akeh menehi piwulang-piwulang tumrap bebrayan lan hakekate manungsa minangka makhluk indhividhu lan apadene perangan saka bebrayan gedhe.

Tembung babad nuduhake marang bab sejarah. Poerwodarminto (1939:23) negesi *babad* yaiku lelakon kang kelakon. Isi babad lumrahe ngandhut unsur gambaran crita ngenani paraga sejarah sinartan kedadeyan kang wis utawa dianggep dumadi. Sesambungan klawan teges babad lan jagade pakeliran bisa ditegesi menawa wayang babad mujudake pagelaran wayang kang nyritakake lakon sejarah (Setyani, 2008:5). Wujude wayang babad yaiku kang ginawe saka kulit, lan wandaning wayang sairib klawan wayang purwa, madya lan gedhog. Ing reh sandhangane wayang sairib klawan wayang madya lan wayang gedhog. Wayang babad iki sejatine isih klebu anyar sabab ora ana pepakem lawas sing mratelakake anane jinis wayang kasebut, mula bisa diwastani minangka sawijine kreasi anyar ing jagade seni pedhalangan. Diwastani babad amarga lakone kajupuk saka lakon sejarah Jawa yaiku jaman Majapahit, Kadhiri, Mataram lan sing sajaman.

2.7 Strukturalisme

Strukturalisme sejatine mujudake paham filsafat kang mawas jagad minangka realitas *berstruktur* (Endraswara, 2013:49). Struktural ing dhasare mujudake sawijine pamawas kang sesambungan klawan tanggapan lan dheskripsi struktur-struktur. Struktur mujudake sawijine bab kang ora madeg dhewe, nanging winangun saka unsur-unsur kang madeg minangka struktur kang kompleks. Struktur bakal nduweni makna yen ta struktur kasebut nduweni sesambungan raket klawan struktur-struktur liyane. Ratna (2015:76) ngandharake menawa struktur luwih saka unsur-unsur lan totalitase, reriptan sastra luwih saka *pemahaman* basa minangka medhium, reriptan sastra luwih saka panjumlahe bentuk lan isi. Sesambungan kasebut mujudake kualitas energetis unsur. Ryan lan Tyson sajrone Nurgiyantoro (2013:58) mangerteni struktur minangka sistem paugeran kang njalari maneka elemen iku nyipta sawijine kanyawijen kang “*bersistem*” saengga nduweni makna.

Pamarekan struktural ora bisa dilirwakake nalika panliti bakal ngonceki sawijine reriptan sastra. Teeuw (2015:106) ngandharake menawa analisis struktural ditujokake kanggo nintingi karya sastra kanthi jlimet, tliti lan premati saengga bisa mangerteni makna saka reriptan sastra kanthi wutuh. Saben reriptan sastra mbutuhake metodhe analisis kang slaras klawan sipat lanstruktural. Nurgiyantoro (2013:60) ngandharake menawa analisis struktural nduweni tujuwan maparake kanthi tliti piguna lan sesambungan ing antarane maneka unsur reriptan sastra

kang kanthi bebarengan ngasilake sawijine kemenyeluruhan.

Unsur pamangune crita kanthi cara konvensional diperang dadi loro, yaiku unsur instrinsik lan unsur ekstrinsik. Kalorone kang asring digunakake para kritikus sajrone nintingi lan ngrembug reriptan sastra. Aplikasi saka pamarekan struktural ing sajrone panliten iki digunakake kanggo mbongkar lan nyuguhake sekabehe anasir karya kang bisa nuwuhake makna wutuh. Ing kene bakal munjer marang struktur crita ing Kidung Sundayana lan karya transformasine, yaiku pagelaran wayang.

2.8 Struktur Lakon

Lakon sajrone istilah drama yaiku crita kang ditulis utawa digelar utawa dipentasake. Pagelaran wayang kalebu sawijine tontonan kang asipat dramatik amarga ngatonake dramatisasi, sawijine drama utawa tontonan kang paraga saka golean utawa manungsa (Purwadi, 2007:3). Sajrone pagelaran wayang lakon ditujokake marang istilah saka crita kang digelar dening ki dhalang. Minangka crita, struktur sajrone lakon ora beda klawan struktur crita umume. Ana ing analisis struktural, sawijine karya dianggep minangka sawijine struktur sabab winangun dening saanane unsur kang nduweni kalungguhan kanthi cara fungsional. Ing ngisor iki bakal diandharake struktur lakon kang dadi punjer sajrone panliten ing kene.

2.8.1 Pamaragan

Paraga lan pamaragan mujudake unsur crita fiksi kang mesthi ana. Kalorone nduweni sesambungan raket, amarga ora ana pamaragan tanpa paraga lan ora ana paraga kang tanpa pamaragan. Paraga yaiku wong minangka *pelaku* crita, dene pamaragan yaiku ngarah marang karakter utawa sipate. Jumbuh klawan panemune Nurgiyantoro (2013:247) kang ngandharake menawa istilah paraga (*tokoh*) nuduhake marang pawongan, *pelaku* crita, lan pamaragan yaiku pepethan kang cetha ngenani sawijine pawongan kang ditampilake sajrone sawijine crita. Ana kene cetha yen ta pamaragan nuduhake marang *karakterisasi* utawa *perwatakan*.

2.8.2 Plot

Plot mujudake unsur fiksi kang wigati, kepara ora sithik wong kang nganggep minangka bab wigati ing antarane maneka unsur fiksi liyane. *Tinjauan* struktural tumrap teks fiksi asring nengenake marang pirembungan ngenani plot senajanta nggunakake istilah liya (Nurgiyantoro, 2013:164). Cethane sawijine plot bisa menehi teges bab cethane crita, sedherhanane plot ateges penake crita anggone dimangerteni. Suwalike plot sajrone crita fiksi kang ruwet lan kompleks njalari sawijine crita kasebut angel kanggo dimangerteni. Kanthi cara tradhisional, plot asring diwastani alur utawa dalane crita,

nanging sejatine madhakake plot klawan alur mujudake sawijine putusan kang kurang trep.

Plot ora mung nyuguhake dalane crita nanging plot nduwe luwih saka iku. Sesambungan ing antarane kedadeyan-kedadeyan sajrone crita minangka prekara utama sajrone plot saliyane lakune crita. Panemu kasebut sinengkuyung klawan teorine Foster sajrone Nurgiyantoro (2013:166) kang ngandharake menawa tuwuhe kedadeyan-kedadeyan sadurunge bakal njalari tuwuhe kedadeyan-kedadeyan kang luwih ing sabanjure. Ana kene dumunung konsep sebab-akibat. Sesambungan kang diduweni ing saben kedadeyane ora mung mujudake sawijine sesambungan kronologis.

Kedadeyan-kedadeyane crita utawa plot diwujudake lumantar tumindak, tingkah laku, lan sikap saben paraga crita, kepara kedadeyan kang ditampilake ora mung winates ing tingkah lan sikap fisik, naging uga batin, verbal apadene nonverbal. Plot minangka underane prekara sajrone panliten iki digunakake kanggo nggoleki transformasi kedadeyan-kedadeyan, konflik lan klimaks kang ana ing rong objek panliten, saka objek siji lan sijine ngalami transformasi plot kang mirungan. Kabeh bakal diupadi anane pambada lan pepadhane plot.

2.8.3 Latar/Setting

Latar utawa setting sajrone crita mujudake sawijine bab kang wigati amarga ing kono bakal katuduhake anane papan panggonan lan kedadeyan-kedadeyan kang dumadi ing sajrone crita. Mula kang saka iku Abrams sajrone Nurgiyantoro (2013:302) nggolongake latar, bebarengan klawan paraga lan plot, menyang sajrone fakta (crita) amarga katelune kang bakal diadhepi lan dibayangake dening pamaca kanthi faktual nalika maca sawijine crita fiksi.

Latar/setting uga mrebawani tumrap anane swasana, kedadeyan, underane prekara ing sajrone crita. Senadyan setting katujokake kanggo nitiki kahanan kang digambarake ing sajrone crita, anane setting sejatine ora mung digunakake kanggo nggambarake papan, wektu lan kepiye kedadeyane nanging uga nduweni sesambungan raket klawan gegambarane tradhisi, karakter, prilaku sosial lan pamawase nalika naskah ditulis. Saka setting bisa dimangerteni menawa kepiye masyarakat kang ana ing sajrone crita nduweni sesambungan raket klawan panguripane sanyatane, kepiye lingkungan ing sajrone crita lan ing kasunyatane mangun sawijine karakter ing saben paraga ing sajrone crita.

Ing panliten iki anane setting digunakake kanggo njlentrehake bab pamangune swasana kang diripta dening ki dhalang ing sajrone pagelaran. Saliyane ing pakeliran setting sajrone teks *Kidung Sundayana* uga dijlentrehake, kepiye gegambarane lingkungan lan swasanane crita.

2.9 Struktur Pagelaran Wayang

Pagelaran wayang mujudake salah sawijine wujud pentas kang nyakup maneka bidhang seni. Ing antarane yaiku drama, musik, lan seni sastra. minangka pagelaran kang nggunakake lakon sajrone pentase, pagelaran wayang tartamtu nduweni struktur kang mangun sawijine kawutuhan. Struktur sajrone pagelaran wayang diperang adhedhasar pathet. Pathet nduweni sesambungan klawan rong bab, sepisan, sesambungan klawan struktur pertunjukan wayang kanthi umum lan kapindho, sesambungan klawan iringan karawitan kang dadi perangan kang ora kena dipisahake saka pakeliran. Minangka perangan saka struktur pagelaran wayang, pathet nuduhake sifat sirkuler, pagelaran wayang kawiwitan kanthi kahanan kang tentrem lan bali marang tentrem maneh kanthi situasi kang beda (Tim Filsafat Wayang, 2016:229).

2.9.1 Pathet

Amir sajrone buku asesirah *Nilai-nilai Etis dalam Pewayangan* (1991:30), ngandharake pathet mujudake salah sawijine struktur pagelaran kreasi Jawa. Struktur pagelaran kang kaya mangkono nduweni sesambungan klawan babagan siklus kosmos sarta siklus panguripane manungsa (Tim Filsafat Wayang, 2016:230). Pathet sajrone pagelaran wayang lumrahe diperang dadi telu: pathet nem, pathet sanga, pathet manyura. Struktur pagelaran wayang kanthi telung pathet kasebut ora mung nduweni dhimensi estetis, ora mung sesambungan klawan struktur dramatik pagelaran wayang wae, nanging uga nduweni dhimensi kosmologis, yaiku sesambungan klawan harmoni jagad gumelar lan kajiwane manungsa. Harmoni iki sajrone pangertene bebrayan Jawa diwastani kanthi harmoni makrokosmos utawa jagad gedhe lan mikrokosmos utawa jagad cilik (Magnis-Suseno, 2001:118).

2.10 Tata Makna

Semiotik minangka cabang ilmu sastra ngrembug ngenani sistem tandha kang dumung sajrone riptan sastra. Semiotik asale saka tembung Yunani *Semeion* kang mengku teges tandha (Endraswara, 2013:64). Tandha-tandha kang dikarepake ing kene yaiku sakabehe tandha kang dianggep makili sawijine objek kanthi representatif. Van Zoest (1993) sajrone Ratna (2015:98) ngandharake menawa semiotik wiwit entuk kawigaten mirunggan ing abad-18 lan migunakake istilah semiotika, yaiku dening J.H. Lambert. Halliday sajrone Ratna (2015:98) uga ngandharake menawa semiotika yaiku kajian umum kanthi basa lan sastra mung minangka salah sawijine bidhang ing sajrone semiotika. Senajanta mangkono, kepara ing bidhang basa lan sastra kajian semiotika katindakake kanthi njlimet lan premati, saengga ing periodhe tartamtu

semiotika dadi punjere ilmu sastra. Faruk (2014:77) ngandharake menawa riptan sastra nduweni eksistensi gandha, yaiku ana ing donya indrawi (*empirik*) kang aspek kaanane bisa digayuh dening indrane manungsa lan aspek *non empirik* kang kaanane ora dialamu dening indrane manungsa.

Tandha minangka objek kang dijinggleng sajrone semiotik kang wis ditindakake mangabad-abad lagi ing 20 panliten ngenani semiotik kang banget ilmiah dening rong paraga kang urip ing jaman kang padha. Rong paraga kasebut yaiku Ferdinand de Saussure (1957-1913) lan Charles Sanders Peirce (1839-1914) kanthi konsep lan paradhigma kang memper (Ratna, 2015:98). Saussure kang klairan Prancis lan Peirce kang klairan Amerika ndadekake kakarone ora padha tepung ing antarane siji lan sijine. Sasussure minangka tokoh linguistik modern mantha semiotik menyang pamawas strukturalisme-semiotik lumantar 4 konsep, ing antarane yaiku (1) pawujud sinkronik lan diakronik, (2) relasi sintagmatik lan paradigmatik, (3) konsep penandha lan petandha, (4) pangerten ing antarane basa (*lingua*) lan tuturan (*parole*) (Santosa, 1993:17), kanthi gegaran konsep kasebut Saussure merang konsep semiotik marang papat istilah yaiku *signifer* lan *signified* sarta *signifint* lam *signifie* (Nurdiyantoro, 2013:70). Sawetara iku Peirce minangka pakat filsafat nengenake semiotika marang jalur logika.

Pagelaran wayang mujudake sawijine bidhang seni kang kebak ing simbolisasi. Kanthi pancadan semiotik, pagelaran wayang minangka objek ing panliten iki bakal kajinggleng bab transformasi saka sastra teks menyang sastra pertunjukan. Kanthi medhia kang beda basa teks ditransformasi menyang wujud anyar kanthi nggawa sakehing pratandha lan prelambang minangka ekspresi teks.

2.11 Landhesane Teori

Landhesane teori kang digunakake ing panliten iki yaiku teori intertekstual lan alih wahana. Teori intertekstual digunakake kanggo mahyakake sesambungane ing antarane KS lan PW, sesambungan ing kene yaiku sesambungane crita, kaya kang wis diandharake sadurunge yen intertekstual mujudake teori kang ngrembug bab anane sawijine teks sajrone teks liya, mula ing panliten iki teori intertekstual digunakake kanggo ngonceki sesambungan ing antarane rong objek kang ngalami transformasi. Transformasi saka KS menyang PW nuwuhake owah-owahane struktur lan saka owah-owahan kasebut bakal dionceki kalungguhane crita prang Bubad saka KS ing sajrone PW amarga KS minangka hipogram lan PW minangka transformasi.

Teori alih wahana digunakake kanggo njembatani transformasi ing intertekstual, yen ing intertekstual mung

mligi ngonceki transformasi ing antarane rong objek sing padha-awujud teks mula teori alih wahana digunakake kanggo njembatani tumrap objek panliten ing kene sing beda bidhang yaiku teks menyang pagelaran. Teori alih wahana ing kene uga digunakake kanggo ngonceki pambada-pambada sing tuwuh amarga anane proses transformasi kasebut, ngenut marang teori alih wahana sing ngonceki bab tambah, kurang lan owah-owahan kang asipat variatif. Saliyane rong teori utama kasebut panliten iki uga mbutuhake anane teori panyengkuyung, teori kasebut ing antarane yaiku struktural lan semiotik. Teori struktural digunakake kanggo njinggleng struktur crita mligine yaiku struktur teks lan struktur lakon. Teori semiotik ing kene digunakake kanggo njinggleng tandha-tandha sing tuwuh sajrone lakon pagelaran wayang. Jagade pagelaran sing kebak ing simbol-simbol uga bisa kanggo nyengkuyung panliten. Pagelaran wayang kang mujudake sawijine pentas kang nggunakake akeh ubarampe sakabehe bisa dimaknani mula perspektif semiotik uga wigati. Nilai-nilai sajrone kabudayan Jawa uga didadekake sawijine perspektif amarga saka nilai-nilai kasebut banjur nuwuhake nilai idhealis lan pragmatis kang dianggo minangka underane prekara bab nilai filosofik sajrone panliten iki saliyané nilai transformasi.

METODHE PANLITEN

3.1 Ancangan Panliten

Panliten iki kalebu jinise panliten kualitatif, amarga asil pungkasan saka panliten iki awujud dheskripsi. Ratna (2015:46) ngandharake menawa metodhe kualitatif manpaatake tata-cara penapsiran kanthi disuguhake awujud dheskripsi. Metodhe kualitatif digunakake kanggo ngolehake dhata kang jeru, sawijine dhata kang ngandhut makna utawa dhata kang satenane, sawijine nilai ing suwalike dhata kang ketara. Sifat holistik saka panliten jinis iki trep kanggo nintingi panliten sastra kang kebak ing tetembungan lan makna utawa simbol.

Sabanjure ngrembug ngenani metodhe panliten kang dianggo panliti minangka angkah kanggo mbedhah underane prekara. Endraswara (2013:8) ngandharake menawa metodhe panliten sastra yaiku cara kang dipilih dening panliti kanthi nglelimbang bentuk, isi lan sifat sastra minangka subjek kajian. Ratna (2015:53) ngandharake menawa metodhe ditegesi minangka tata-cara ngumpulake, nganalisis lan nyuguhake dhata. Slaras klawan panliten iki mula panliti nggunakake metodhe formal.

Metodhe formal yaiku analisis kanthi nglelimbang aspek-aspek formal, aspek-aspek bentuk, yaiku unsur-unsur karya sastra. Sudaryanto sajrone Ratna (2015:52) ngandharake menawa metodhe formal yaiku tata-cara panyuguhan kanthi manpaatake tandha lan lambang kang dicengkahake klawan metodhe informal, yaiku tata-cara panyuguhan lumantar tembung-tembung lumrah. Metodhe formal ora bisa dipisahake klawan teori strukturalisme.

Titikan utama saka metodhe formal yaiku analisis tumrap unsur-unsur karya sastra, banjur kepiye sesambungan ing antarane unsur-unsur kasebut klawan totalitase, totalitas kasebut bisa awujud puisi, prosa, lan drama apadene sastra kl asik kayata dongeng, hikayat, babad, guritan sarta sastra lisan. Tugas pokok metodhe formal yaiku nganalisis unsur-unsur, jumbuh klawan piranti kang kinandhut sajrone karya. Metodhe formal ing kene digabungake klawan metodhe dheskriptif analisis, yaiku metodhe kanthi cara ndheskripsekake fakta-fakta lan banjur kasusul kanthi analisis.

Sabanjure yaiku ngrembug ngenani bab pamarekan. Pamarekan utawa *pendekatan* ditegesi minangka cara kanggo nyedhaki objek. Pamarekan kang digunakake ing panliten iki yaiku pamarekan objektif. Ratna (2015:73) ngandharake menawa pamarekan objektif mujudake pamarekan kang ing dhasare lelandhesan ing karya sastra iku dhewe. Pamarekan objektif munjerake marang unsur-unsur minangka pamangune struktur. Pamarekan objektif munjerake panliten marang unsur instrinsik, mula prekara ndhasar kang kudu dipecahake sajrone pamarekan objektif kudu digoleki ing sajrone karya kasebut.

Tinting intertekstual lan alih wahana digunakake kanggo nintingi transformasi saka karya hipogram menyang karya transformasi. Teori intertekstual digunakake kanggo nggoleki sesambungan ing antarane rong karya kang mujudake jinise sastra yaiku sastra teks lan sastra *pertunjukan*. Prinsip saka teori interteks yaiku nggoleki sesambungan ing antarane loro utawa luwih objek kang padha-padha arupa teks. Ananging objek ing panliten iki mujudake karya lintas genre, mula kanggo njembatani diprelakake teori alih wahana, kang nintingi bab transformasi saka sajinis kesenian menyang jinis kesenian liyane. Saliyane iku konsep struktural digunakake kanggo ngonceki struktur saka objek panliten.

3.1 Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Sumber dhata lan dhata sajrone panliten mujudake samubarang kang wigati. Bab kasebut diprelakake supaya lakune panliten bisa gancar lan panliti bisa antuk wangsulane saka underane panliten. Ratna (2015:47) ngandharake menawa dhata ing sajrone panliten sastra yaiku tembung-tembung, ukara, lan wacana kasusastran. Sumber dhata lan dhata sajrone panliten iki bakal diandharake ing sub-bab ngisor iki.

3.1.1 Sumber Dhata

Siswanto (2010:72) ngandharake menawa sumber dhata yaiku bab-bab kang sesambungan klawan subjek panliten lan saka ngendi dhata dipikolehi. Subjek ing panliten sastra arupa teks novel, novela, cerkak, drama lan puisi.

Adhedhasar katrangan kasebut mula sumber dhata ing panliten iki yaiku teks Kidung Sundayana suntingan C.C. Berg (1928) lan dhokumentasi awujud video pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta kanthi dhalang Ki M. Naufal Fawwas. Teks Kidung Sundayana dening C.C. Berg awujud buku terbitan kanthi basa Jawa Pertengahan. Dene dhokumentasi pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta yaiku awujud video kang diunggah ing akun youtube ISI TV lan akune Ki Fawwas pribadi.

3.1.2 Dhata

Dhata mujudake bab-bab kang dimangerteni; fakta, informasi (Djojoseuroto & Sumaryati: 2014:17). Siswanto (2010:70) ngandharake menawa dhata yaiku sumber informasi kang bakal dipilih minangka bahan analisis. Dhata sajrone panliten iki mujudake dhata *verbal*, yaiku awujud tembung, frasa utawa ukara. Dhata dipirid saka pada sajrone Kidung lan dhialog saka transkrip pagelaran wayang. Kidung lan transkrip pagelaran padha-padha awujud teks, saengga mangkone kang dianggo minangka kutipan kang bakal dianalisis yaiku saka dhata teks kasebut.

3.2 Instrumen Panliten

Siswanto (2010:73) ngandharake menawa instrumen ateges piranti kang digunakake kanggo ngumpulake dhata. Sajrone panliten sastra panliten mujudake instrumen tumrap panlitene. Kalungguhane panliti minangka instrumen sesambungan klawan titikane panliten sastra kang pinunjer marang ing teks, ora marang sagolongan pawongan kang nampa tindakan (*treatment*). Ana ing panliten iki panliti minangka instrumen utama sabab panliti nindakake utawa nglakoni panlitene dhewe.

Ing kene panliti nindakake sawijine kegiatan kanthi maca sumber dhata yaiku teks Kidung lan teks transkrip pagelaran wayang lakon Prahara Wilwatikta, sawise kawaca kanthi bola-bali panliti nindakake sawijine kegiatan kang nitiki endi wae kang bisa digunakake minangka dhata kang bakal bisa dijlentrehake. Ing kene panliti nindakake dhewe kanthi cara nyathet dhata kang wigati.

3.3 Tata Cara Pangumpulake Dhata

Sawise nemtokake dhata kang bakal dianalisis, sabanjure dhata-dhata kasebut dikumpulake kanthi tata cara tartamtu kang diwastani tata cara pangumpulake dhata. Adhedhasar underane prekara, tata cara pangumpulake dhata panliten transformasi saka Kidung menyang pagelaran iki nggunakake (1) dhokumentasi kanthi nitiki dhata kang awujud teks Kidung lan vidheo pagelaran wayang, (2) wawancara lan (3) transkripsi.

3.3.1 Dhokumentasi

Dhokumen mujudake cathethan kedadeyan kang wis kelakon kang bisa arupa tulisan, gambar, utawa karya-karya monumental. Tata cara dhokumentasi iki digunakake kanggo ngumpulake dhata kang arupa pada sajrone Kidung Sundayana lan ukara-ukara sajrone pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta. Teknik kasebut uga digunakake kanggo njupuk lan ngethok kedadeyan ing sajrone pagelaran. Sawise dhata nglumpuk, sabanjure dhata kasebut *diklasifikasi*-ake jumbuh klawan tujuwan kang pengin digayuh. Sawise diklasifikasi, dhata kasebut banjur dadi dhata mateng lan siyap kanggo digunakake minangka analisis. Angkah pangumpulake dhata yaiku kaya ing ngisor iki:

- (1) Maca kanthi jangkep transkrip Kidung Sundayana kanthi bola-bali kanggo mangerteni isi lan lakune crita. Ing kene ditindakake minimal kaping telu supaya luwih mangerteni isi lan lakune crita Kidung.
- (2) Nengeri pada sarta gatra lan pupuh kang mujudake dhata kang digunakake ing sajrone panliten. ing kegiatan iki kang ditengeri yaiku dhata kang kalebu ing sajrone pamaragan lan plot.
- (3) Nyathet dhata kang wis ditengeri (nglebokake dhata menyang korpus dhata).

Pangumpulake dhata sabanjure ditindakake tumrap pagelaran wayang kanthi tahap kaya ing ngisor iki:

- (1) Ndeleng vidheo pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta kanthi jangkep. Ing tahap iki ditindakake minimal ambal kaping telu kanggo mangerteni lakune crita.
- (2) Transkrip vidheo pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta kanthi cara ndeleng lan nyathet dhialog sajrone vidheo pagelaran wayang. Saliyane iku uga njupuk pamedhote kedadeyan kang sesambungan klawan plot.
- (3) Nengeri tetembungan lan ukara kang dadi dhata sajrone panliten. Ing kegiatan iki kang ditengeri mujudake dhata kang kalebu ing dhata pamaragan lan plot.
- (4) Nyathet dhata kang wis ditengeri (nglebokake dhata menyang korpus dhata).

3.3.2 Wawancara

Sambung klawan sumber dhata, mula wawancara ing panliten iki ditindakake kanggo ngolehake informasi-informasi babagan pagelaran wayang lakon Prahara Wilwatikta. Mula kang saka iku panulis ing kene nindakake wawancara langsung menyang narasumber kantho nggawa saperangan pitakonan wigati kanggo ngolehake informasi gumathok babagan objek ing panliten. salah sawijine tujuwan wawancara ing kene yaiku kanggo ngupaya

ngolehake informasi kang mangkone bisa kamot minangka nilai-nilai filosofik ing panliten ing kene.

Wawancara mujudake sawijine upaya kanggo ngumpulake pawarta kanthi nyuguhake saperangan pitakonan lisan kanggo diwangsuli kanthi lisan uga. Wawancara bisa katindakake kanthi kastruktur lan ora kastruktur (Sugiyono, 2008:138). Wawancara *terstruktur* bisa digunakake menawa pawawancara wis mangerteni ngenani pawarta kang bakal dipikolehi. Ing prakteke saliyané nggawa instrumen minangka pedhoman wawancara, mula pangumpul dhata uga bisa nggunakake piranti panyengkuyung kayata tape recorder, gambar, brosur lan material liya kang nyengkuyung lakune wawancara. Kepara wawancara ora *terstruktur* mujudake wawancara kang bebas lan ora majibake panliti nggunakake sawijine pedhoman wawancara kang sistematis lan jangkep. Pedhoman kang digunakake winates ing punjere prekara kang bakal ditakone.

Wawancara kang digunakake sajrone panliten iki yaiku wawancara ora terstruktur kanggo nemokake pawarta kang ora baku utawa tunggal lan bisa diprecaya kanyatane. Narasumber kang diwawancara yaiku pawongan kang mangerteni bab pagelaran wayang babad kang ora liya yaiku Ki M. Naufal Fawwas. Wawancara kasebut ditindakake kanggo mangerteni bab samubarang ngenani pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta kang ora tinemu ing sumber tinulis.

3.3.3 Transkripsi

Transkripsi miturut Baroroh-Baried (1985:65) yaiku salinan utawa turunan tanpa ngganti jinise tulisan. Transkripsi miturut Djamaris (1977:29) gubahan teks saka saejaan menyang ejaan liyane. Sambung klawan panliten iki transkripsi ing kene diasilake saka teks lisan ing sajrone vidheo menyang teks sastra utawa tulisan kanthi ora ngowahi wacanane. Transkripsi ditindake sawise panliti ndeleng dhokumentasi vidheo pagelaran wayang. Transkripsi ing kene diwiwiti kanthi ndeleng sakabehe isi saka vidheo kang sabanjure kabeg dhialog kang ana ing sajrone pagelaran wayang kasebut ditulis utawa dipindhah menyang wujud sastra tulis. Transkripsi ing kene nduweni tujuwan kanggo ngumpulake dhata kang sesambungan klawan dhata panliten.

Transkripsi kang sesambungan klawan sumber dhata ing panliten iki yaiku transkripsi sosial. Transkripsi sosial yaiku transkripsi kang magepokan klawan aspek sosial. Pagelaran wayang kalebu ing transkripsi jinis iki amarga pagelaran wayang mujudake kabudayan kang ana ing ranah sosial. Transkripsi tumrap teks Kidung Sundayana ora dijlentrehake ing panliten iki sabab Kidung Sundayana kang digunakake minangka dhata ing panliten

iki wis awujud buku terbitan, dadi ora prelu nindakake sawijine transkripsi filologi.

3.4 Tata Cara Ngandharake Dhata

Miturut Endraswara (2013:164) *analisis* nyakup panyuguhe dhata lan jlentrehan ditindakake kanthi cara kualitatif konseptual. Analisis dhata kudu sesambungan klawan konteks lan konstruk analisis. Miturut Arikunto (2002:236) tata cara kang dilakoni sajrone ngandharake dhata yaiku kanthi milah lan milih sarta nintingi dhata. Milah lan milih dhata ditindakake kanthi cara maca. Maca ing panliten iki nggunakake cara *hermeneutik*, yaiku maca kanthi dibolan-baleni (mangambal-ambal) supaya antuk gegambaran kang luwih cetha.

Teknik kang digunakake sajrone panliten iki yaiku teknik dheskriptif *komparatif*. Teknik dheskriptif komparatif yaiku teknik kang nggunakake cara njlentrehake lan mbandhingake (Ratna: 2015:53). Adhedhasar teknik kang digunakake, mula instrumen panjlentrehe dhata nggunakake tabel klasifikasi dhata perbandingan ing antarane Kidung Sundayana lan pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta. Tabel kasebut kawangun saka tabel pamaragan lan plot.

Ing dhasare, panjlentrehe dhata sajrone panliten iki bisa ditindakake kanthi saperangan langkah ing antarane kaya ing ngisor iki.

- (1) Nglasifikasekake dhata kanthi cara nggolongake dhata jumbuh klawan aspek kang ditliti. Kegiatan iki ditindakake kanggo milah dhata sambung klawan pamaraga lan plot sarta dhialog kang wis diklumpukake.
- (2) Mbandhingake dhata. Sajrone tahap iki, mbandhingake dhata kang wis diklasifikasi adhedhasar topike.
- (3) Nginterpretasi dhata. Ing tahap iki ditindakake arupa penafsiran saka dhata kang wis digolongake adhedhasar asil mbandhingake dhata.
- (4) Njupuk dudutan. Saka dhata kang wis dibandhingake diinterpretasi banjur dijupuk sawijine dudutan, yaiku ing antarane kidung lan pagelaran wayang.
- (5) Nglapurake awujud skripsi

3.5 Tata Cara Nglapurake Asil Panliten

Tata cara nyuguhake asiling analisis dhata minangka tatarn kang pungkasan ing sajrone panliten. Sudaryanto (1993:144-145) ngandharake yen anggone nyuguhake dhata asil saka analisis iku ana rong jinis, yaiku analisis formal lan informal. Panliten iki nyuguhake analisis informal yaiku dhata kang disuguhake saka rumusane tembung-tembung lumrah. Dene struktuir

laporan asile panliten iki bakal diperang dadi lima. Perangan kasebut ing antarane yaiku:

(1) Bab I

Minangka pamurwakane panliten kang ngandharake ngenani landhesane panliten, idhidentifikasi prekara, wewatesane prekara, underane panliten, tujuwane panliten, paedahe panliten lan wewatesane tetembungan.

(2) Bab II

Minangka tintingan kapustakan kang ngandharake teori-teori kang digunakake kanggo nganalisis objek panliten. sajrone tintingan kapustakan diandharake ngenani panliten saemper, landhesane panliten ngenani transformasi, intertekstualitas, kidung, seni pedhalangan, strukturalisme, struktur lakon, pamaragan, plot, struktur pagelaran wayang, dhalang, niyaga lan waranggana, pathet lan sulukan, dhodhogan lan keprakan, antawaca, sarta tata makna.

(3) Bab III

Bab iki ngandharake metodhe kang digunakake sajrone panliten. Ing antarane yaiku ancangane panliten, sumber dhata lan dhata, tata cara pangumpule dhata, tata cara ngandharake dhata lan tata cara nglapurake asiling panliten.

(4) Bab IV

Perangan iki mujudake andharan saka panliten ngenani transformasi kidung Sundayana lan pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta kang arupa; transformasi pamaraga lan transformasi plot lan simbolisasi-simbolisane.

(5) Bab V

Bab iki mujudake panutup kang isine ing antarane yaiku dudutan lan pamrayoga.

ANDHARAN

4.1 Andharan lan Jlentrehane Dhata

4.1 Wujud Pagelaran Wayang Babad Lakon PW.

Pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta (PW) ing reh wujud pagelaran sejatine ora beda klawan pagelaran wayang lumrahe, mligine pagelaran wayang kang nggunakake srana wayang saka kulit. Ora beda klawan pagelaran wayang purwa, gedhog apa dene madya kang wujud pagelaran yaiku digelar ing kelir lan kairing dening gendhing. Suwene pagelaran uga lumrah kaya pagelaran wayang padatan, mung wae pagelaran wayang babad lakon PW kasebut kalebu sawijine pagelaran wayang padhat, sabab mung kagelar kanthi dhurasi wektu watara telung jaman. Ki M. Naufal Fawwas minangka dhalang saka pagelaran wayang kasebut ngandharake menawa kang ndadekake bedane pagelaran wayang lakon PW klawan pagelaran wayang liyane yaiku ing lakone. Lakon PW mujudake inisiatife ki Fawwas dhewe, garap lakon PW kapethik saka maneka literatur klasik Jawa

kayata Pararaton, Kidung Sundayana, lan *Kisah Tanah Jawa*. Sawise nindakake pamacan tumrap sumber-sumber tinulis kasebut ki Fawwas banjur gawe lakon PW lan digelar dadi sawijine pagelaran wayang kang apik. Ing kene banjur dumunung wangsulane saka pitakonan ngenani kang mbedakake pagelaran wayang lakon PW klawan pagelaran wayang lumrahe, bab kasebut sabab (1) lakon PW mujudake kreasine ki dhalang dhewe, (2) pagelaran wayang PW sadurunge urung nate digelar ing ngendi papan, (3) lakon PW sajrone pagelaran wayang klebu genre wayang babad sabab nggelar lakon sejarah mligine sejarah Majapahit.

Saka andharan mau bisa dimangerteni menawa pagelaran wayang babad lakon PW ing wujud pagelaran mujudake sawijine representasi estetis saka crita

ta-crita tinulis kang kagubah kanthi endah lan kacritakake maneh kanthi cara pagelaran wayang. Bab-bab liyane kang sesambungan klawan wujud pagelaran wayang babad lakon PW bakal diandharake ana ing subab-subab ing ngisor iki, kanggo luwih jangkepe andharan kang sesambungan klawan lakune pagelaran lan samubarang kalir kang magepokan klawan wujud pagelaran wayang babad lakon PW mula subab-subab kang wis diperang ing antarane yaiku (1) wujud wayang, (2) tata pasugatane pagelaran, (3) iringan (4) wektu pagelaran, lan (5) sinopsis. Saka perangan-perangan kasebut isih dipantha-pantha maneh kanggo aweh katrangan luwih jembar. Mula kang saka iku langsung wae bab-bab kasebut bakal diandharake ing ngisor iki kanthi rowa lan cetha.

4.1.1 Wujud Wayang

Wayang yaiku tirone manungsa, barang kang nduweni nyawa, lan barang liyane kang kagawe saka cuwulan kulite kewan, kayu, kertas lan barang-barang liyane (Purwadi, 2007:60). Tiron ing kene bisa digunakake minangka paraga sajrone sawijine pamentasan kang ditindakake dening ki dhalang. Wayang sajrone panliten iki yaiku wayang kang kagawe saka kulit, padha klawan wayang ing wayang purwa, kang mbedakake yaiku paraga-paragane kang cetha beda klawan paraga-paraga ing wayang purwa. Bab kawujudaning babad lakon PW nadyan ing babagan *proporsi* sarta *stilasi* pepiridane ora liya uga njupuk saka wayang purwa, nanging ing reh sandhangan sarta lungguh-lungguhing anganggo meksa ana gesehe sauntara. Menawa ing wayang purwa akehe para satriya padha nganggo gelung supiturang, ana ing wayang PW, paraga satriyane padha nganggo irah-irahan mligi, sing diarani tekes, kaya ing wayang gedhog. Pawadan mligine kenengapa ora ora ana kang nganggo gelung supiturang yaiku amarga kang nganggo gelung supiturang iku mujudake agemane para satriya titis dewa utawa

panjanmaning jawata, kang akeh tinemu ing wayang purwa.

4.1.1.1 Paraga lan Visualisasine

Paraga lan visualisasine yaiku andharan bab princening wujud paraga wayang sajrone lakon Prahara Wilwatikta. Wayang kang mujudake paraga utama sajrone pagelaran mujudake bab kang wigati amarga wayang mujudake piranti utamane ki dhalang anggane njantur crita. Kawujudane wayang sajrone pagelaran uga kajumbuhake klawan dhapukane, kayata paraga ratu, patih tumenggung, prajurit, raseksa, raseksi, lan sapanunggalane, kabeh wis ana pepakem wujud kang jumbuh klawan arane. Sawijine paraga wayang kang nganggo makutha sungsum telu upamane, iku nuduhake yen paraga kasebut mujudake paraga ratu, seje maneh yen ta paraga kang nganggo gelung supit urang, iku nuduhake yen paraga kasebut kalebu ing golongan satriya. Pepakem kang kaya mangkono iku bab sandhangane paraga wayang uga mawarna-warna. Ing wayang purwa, gedhog, madya, krucil, lan sapanunggalane iku kabeh nduweni pepakem dhewe-dhewe nut pambagene jaman sajrone lakon.

Kawujudane paraga sajrone pagelaran wayang babad lakon Prahara Wilwatikta ing reh sandhang panganggane sairib klawan wayang gedhog lan madya, panggolongane drajat lan pangkate bisa katitik lumantar sandhang panganggane wayang. Para ratune padha nganggo gelung keling, dene paraga patih, tumenggung lan sapanunggalane akeh kang padha nganggo gelung tekesan. Ing ngisor iki bakal ana andharan bab paraga lan visualisasine sajrone lakon Prahara Wilwatikta. Princening paraga bakal diandharake kanthi jlentrehan bab tata paes, sandhangan lan sapanunggalane kang magepokan klawan kawujudane wayang.

4.1.2 Tata Panyugatan Pagelaran

Tata panyugatan sajrone bab iki yaiku wujud tata pagelaran utawa kepiye anggane Ki Fawwas minangka dhalang nggelar pagelaran, pagelaran wayang babad lakon PW ing pamentasane kagelar kanthi dhuwasi wektu sakjam rong puluh menit luwih telulas dhetik (01:20:13). Pagelaran wayang babad lakon PW sajrone pagelaran kaperang dadi telung pathet, saemper klawan wayang purwa, pathet sajrone lakon PW diperang dadi telu yaiku pathet nem, pathet sanga, lan pathet manyura. Kanggo luwih cethane mula ing ngisor iki bakal diwenahi jlentrehan bab tata panyugatan pagelaran wiwit pathet nem, sanga nganti manyura.

4.1.2.1 Pathet Nem

Pagelaran wayang babad lakon PW kaperang dadi telu. Pamerange pagelaran ngenut marang pamerange

pethet sajrone pagelaran. Kaya sing wis dimangerteni menawa pathet yaiku pambagene wektu utawa minangka prelambange wektu ing jagade pakeliran. Lakon PW pathete kaperang dadi telu, yaiku pathet nem, sanga lan manyura. Ana ing kene bakal dijlentrehake princene pathet nem. Wiwit bedhol kayon lan apa wae adegan-adegan kang ana ing pathet nem.

Pamurwane pagelaran wayang babad lakon PW kawiwitan kanthi pathet nem. Pathet nem kawiwitan kanthi dhodhogan dhalang, dhodhogan kang diunekake dhalang yaiku dhodhogan geteran (x.x.x.x.x) lan dhodhogan kanggetan (xx.x), rong jinis dhodhogan kasebut kanthi umum diwastani dhodhogan lima lamba kagabung karo dhodhogan singgetan. Dhodhogan kasebut kaunekake kanthi irama kang ajeg (geteran) lan nyingget (kanggetan) sawise gendhing patalon meneng. Dhodhogan kasebut kaunekake kanggo tandha yen dhalang ngejak miwiti pagelaran, ki Manteb Soedharsono tau ngendikakake yen ta dhalang wis ndhodhog kaping lima lamba lan dhodhogan singgetan tegese dhalang ngejak urip, nguripi kang ana ing pakeliran, amarga sawise iku gendhing pakeliran wiwit ditabuh, ing kene yaiku gendhing kang kanggo ngiring sajrone pagelaran wayang.

4.1.2.2 Pathet Sanga

(1) Jejer Kapindo

Sampak laras slendro pathet sanga Kudamerta lunga, iringan banjur dadi (1) Srepeg Sintren Laras Slendro Pathet Sanga, sirep banjur ginem. Iringan udhar Hayam Wuruk, Gajah Mada bedhol.

(2) Budhalan Kapindho

Iringan srepeg sintren laras slendro pathet sanga seseg tanceb Pu Elam lan Pu Kapat ing kelir sisih kiwa, iringan suwuk, (1) Ada-Ada Sintren Laras Slendro Pathet Sanga Kudamerta tanceb saka tengen. Iringan srepeg sintren laras slendro pathet sanga, bedhol kabeh paraga. (2) Iringan Bonangan Sesingidan Laras Slendro adegan pesanggrahan Bubut kobong. Pesanggrahan kobong iringan (3) Sampak Kobong Laras Slendro Pathet Sanga.

(3) Adegan Pesanggrahan Bubut

Iringan sampak kobong laras slendro pathet sanga. Adegan pesanggrahan Bubut kobong. Larang Agung lapur menyang Linggabuana, iringan suwuk banjur ginem. (1) Iringan Sampak Slendro Sanga Linggabuana kaget, iringan sirep banjur ginem. Iringan udhar kabeh paraga bedhol.

(4) Adegan Prang Bubut

Budhalan wadya Sundha. Tanceb Anepaken lan Sastrajali ing kelir sisih kiwa lan Pu Elam sarta Pu Kapat ing kelir sisih tengen. Iringan suwuk. (1) iringan Sampak Slendro Sanga adegan Sastrajali ngantem Kapat. (2) iringan dadi srepeg Laras Slendro Pathet Sanga perang brubuh Elam mati. Iringan malik dadi sampak slendro pathet sanga,

Kapat mlayu. Tanceb Gajah Mada ing kelir sisih tengen, Kapat ing kelir sisih kiwa, iringan banjur suwuk. Adegan Kapat mati keneng panah saka mburi. Gajah Mada bedhol banjur adegan perang ampyak. Adegan perang ampyak iringan malik dadi (3) Sampak Kebumen Laras Slendro Pathet Sanga. Tanceb Linggabuana iringan suwuk.

4.1.2.3 Pathet Manyura

(1) Adegan Prang Bubut

Malik manyura kanthi ada-ada Durma laras pelog pathet barang, adegan Linggabuana ngamuk iringan malik dadi (1) Sampak Durma Laras Pelog Pathet Barang. Marga Lewih tanceb saka tengen iringan suwuk banjur ginem. Iringan sampak laras pelog pathet barang bedhol Marga Lewih. Tancep Hayam Wuruk ing kelir sisih tengen iringan sirep banjur janturan. Marga Lewih sowan iringan (2) Sampak Golong Surakarta Laras Pelog Pathet Barang, tancep Marga Lewih suwuk.

Iringan (3) Sampak Golek Cepak Batang Laras Pelog Pathet Barang cekak banjur suwuk kanggo adegan Hayam Wuruk ngelus dhadha. (4) iringan Gangsaran Tutar Tinular Laras Pelog Pathet Barang bedhol Marga Lewih. Iringan malik srepeg durma laras pelog pathet barang. Tanceb Linggabuana lan Hayam Wuruk iringan suwuk. Adegan perang brubuh antarane Linggabuana lan Hayam Wuruk iringan (5) Palaran Durma Laras Pelog Pathet Barang. Linggabuana gugur iringan malik dadi sampak tlutur. Tanceb Pitaloka.

(2) Adegan Hayam Wuruk Pitaloka

Iringan sampak tlutur laras pelog pathet barang Dyah Pitaloka bedhol. Tanceb Kudamerta ing kelir sisih kiwa lan Sri Sudewi ing kelir sisih tengen, iringan suwuk. (1) iringan sampak pelog barang bedhol Sri Sudewi kasusul Kudamerta. Tanceb Dyah Pitaloka ing kelir sisih kiwa lan Hayam Wuruk ing kelir sisih tengen, adegan Dyah Pitaloka bela pati iringan sampak tlutur pelog pathet barang. (2) iringan Kemanakan Lan Vokal Ketawang Udan Waspa Laras Pelog Pathet Barang ngiring adegan Hayam Wuruk ngrukti Dyah Pitaloka. Tanceb Sri Sudewi iringan sampak tlutur laras pelog pathet barang. (3) iringan Panutup Laras Pelog Pathet Barang, tanceb kayon.

4.1.3 Wujud Transformasi Alur Lakon PW lan Teks KS

Saka tabel bisa dijupuk dudutan menawa ing antarane lakon PW lan teks KS padha-padha nggunakake alur maju, bab kasebut bisa dimangerteni saka tata urutan kedadeyan-kedadeyane: kawiwitan saka wiwitane crita, tengah crita (konflik, komplikasi, lan klimaks), banjur kapungkasan ing pungkasan crita utawa karampungane crita.

Ing wiwitane crita sajrone lakon PW lan teks KS padha-padha nyritakake bab panglamare Prabu Hayam Wuruk menyang Dyah Pitaloka putri Sundha Galuh, mung wae tinemu saperangan pambada minangka pangolah lan kreativitas ki dhalang minangka juru crita. Ing lakon PW pambukane crita kawiwitan kanthi adegan prolog: adegan patamanan Wilwatikta, paraga Sri Sudewi atmajane adipati Wengker kang tresna marang Hayam Wuruk sajak cubriya atine sawise mangerteni yen Hayam Wuruk ngirim layang panglamar menyang praja Sundha Galuh, kepara pawarta kang wis dimangerteni yen panglamare tinampa lan Hayam Wuruk bakal palakrama klawan putri Pasundhan.

1. kawasita pandriya ring Wilwatikta, sang natheng Majapahit, lumrah wiryanira, nama cri Ayam-Urwa, jajakawarna apekik, mahapratapa, tinut sanagari. **(Berg, 1928:9)**

dicritakake panjenengane ing Wilwatikta, sang nata ing Majapahit, Sri Ayam-Urwa arane, jejaka kang bagus rupane tur asipat pinandhita, dinut dening wong sanegara.

2. tan liyan ingucap ing ratu bhumyasa, sanusantara sami, wus kacakrabhawa, dene cri paramartha, nging nora saaras ing stri, ratnakanyaka, akeh ana ring puri. **(Berg, 1928:9)**

ora ana liya kang dipocapake ratu agung, kang wus kondhang sanusantara, nanging sang nata ora duwe garwa, kamangka keh putri ing sajrone puri.

Kutipan ing ndhuwur ngandharake babagan Sang Prabu Hayam Wuruk. Sajrone teks KS pambukane crita kawiwitan kanthi adegan jejer negara Wilwatikta, ing kono Prabu Hayam Wuruk nyraya pati Madhu kang uga kawastanan Sarkara uga Sarkari kanggo ngirim layang panglamar menyang praja Sundha Galuh. Sabanjure kabacutake adegan jejer negara Sundha Galuh, Prabu Linggabuana kang ing teks KS kaaran “Bhupateng Sunda” nampa duta saka Wilwatikta, sabanjure layang panglamar kaaturake dening pati Madhu marang sang Prabu lan sabanjure layang kawaca pribadhi dening Dyah Pitaloka lan panglamar banjur katampa.

Cuplikan ing ndhuwur kajupuk saka dhialog sajrone pagelaran wayang lakon PW. Paraga Kudamerta njalari gagare palakramane Prabu Hayam Wuruk lan kang dadi jalaran prang Bubut. Ing teks KS dipocapake beda, kang njalari prang Bubut yaiku paraga Gajah Mada kaya kang ana ing cuplikan ing ngisor iki:

65. Sampit Koci Wanda Sawakung Baly-Aga, Tumasik Tanjung-puri, dudu lampahannya, sinama dera kena, wong Sunda durung kaandih, ri (ng) nguni-ngunya, duk sira anekani. (Berg, 1928:15)

Sampit Koci Wanda Sawakung Baly-Aga, Tumasik Tanjung-puri, dudu lakone, wis kasil kalindhih, mung kari wong Sundha kang durung, wiwit biyen mula.

66. Tumenggung pangulu Borang brahma-tya, kampil tangan kalih, wadana kabangan, lwir arahup rudhira, krakaca ghora sahangling, ih Hasti-Mada, kadurus denta uni. (Berg, 1928:15)

Tumenggung pangulu Borang nesu, nggegeng tangan kekalih, pasuryane abang kaya raup getih, guneman kanthi sora, he Gajah Mada, keladuk unimu.

Cuplikan ing ndhuwur kajupuk saka Zang I Durma sajrone teks KS. Tumenggung pangulu Borang kepethuk klawan patih Gajah Mada ing ara-ara Bubad. Tumenggung Pangulu Borang takon marang Gajah Mada kenengapa wis pirang-pirang dina mesanggrah kok sang Prabu durung methukake Prabu Linggabuana ing pesanggrahan Bubad kepara sing teka malah patihe. Ing kono patih Gajah Mada ora ngestokake dhawuhe Prabu Hayam Wuruk kanggo nyumanggakake wong Sundha munggah sitinggil nanging malah njalari pasulayan.

Saka cuplikan kasebut bisa dimangerteni menawa ing antarane lakon PW lan teks KS nduweni pambada bab pamangune klimaks, yaiku paraga kang njalari tempuke prang. Bab iki mujudake sawijine kreativitas kang nganggo pawadan tartamtu. Kenengapa digawe mangkono sabab lakon PW mujudake sawijine lakon kang nyoba ndhekonstruksi paraga Gajah Mada supaya jenenge ora kucem minangka paraga kang njalari tempuke prang Bubad.

4.1.3.1 Pambedane Alur kang Disengaja

Ana rong bab kang dadi kawigaten sajrone nemtokake pambada-pambada ing antarane lakon PW lan teks KS. Sepisan, pambada kanthi cara nambahake adegan kang babar pisan ora ana ing sajrone teks, nanging digawe adegan anyar ing sajrone lakon kanthi tujuwan kanggo ndramatisir crita. Kapindho, pambada klawan ngowahi apa kang ana ing sajrone teks karo apa kang dianakake ing sajrone lakon. Tegese, adegan kasebut wis ana ing sajrone teks nanging ora dianakake ing sajrone lakon kanthi penambahan, pengurangan, kepara diilangake. Panliti

mastani owah-owahane adegan. Mula kang saka iku, laporan panliten ing kene digolongake dadi rong bab kasebut.

(1) Pambedane Alur Kanthi Nambahake lan Ngilangake Adegan

Panambahe-panambahe adegan bakal diandharake ing ngisor iki. adegan-adegan tambahan kang ora tinemu sajrone teks KS dimodhifikasi dening ki dhalang kanggo ngrembakake alur lan kanggo menehi variasi anyar sajrone crita prang Bubad. Saliyane iku adegan prolog iki uga dadi kunci tumrap idhe-idhene kang kepengin diandharake ki dhalang menyang pamirsane. Sajrone teks KS adegan kang sepisanan yaiku adegan jejer negara Wilwatikta, nanging sajrone lakon PW sadurunge adegan jejer Wilwatikta ki dhalang nambahake adegan patamanan Wilwatikta kanggo nepungake pamirsane marang paraga Sri Sudewi.

4.1.4 Wujud Transformasi Pamaragan Lakon PW lan Teks KS

Ing sajrone transformasi saka teks KS menyang lakon PW tartamtu disengkuyung kanthi akeh paraga ing sajrone teks lan lakon. Saben-saben paraga nduweni karakter kang maneka warna. Akehe paraga kang nyengkuyung njalari ora mokale yen ta kabeh bakal diandharake ing panliten iki. Awit kang saka iku mula ing kene panliti matesi ngemungake andharan ngenani paraga-paraga kang dianggep nduweni kalungguhan wigati sajrone lakon. Paraga-paraga kasebut kayata paraga utama lan paraga-paraga liyane kang wigati (kang nemtokake lakune alur). Paraga-paraga kang dimaksud ing antarane yaiku: Sri Sudewi, Kudamerta, Hayam Wuruk, Dyah Pitaloka, Gajah Mada, lan Linggabuana.

4.1.5 Wujud Transformasi Pamangune Swasana Lakon PW lan Teks KS

Transformasi ing babagan pamangune swasana yaiku cara utawa *style* anggone pengarang nggambarake swasanane ing saben adegan. Yen ing teks KS tartamtu kanthi tembung-tembung kang nyengkuyung marang penggambarane adegan, yen ing pagelaran wayang lumrahe dhalang kudu mocapake, njantur lan disengkuyung kanthi vokal dhalang utawa kang lumrah diwastani suluk. Saliyane iku, minangka bidhang kesenian kang jangkep, pamangune swasana sajrone pagelaran wayang sinengkuyung uga kanthi iringan gendhing karawitan sarta vokal swarawati lan wiraswara.

4.2 Nilai Filosofik Lakon PW lan Teks KS

Crita prang Bubad mujudake sawijine crita kang wis trah-tumerah ing tanah Jawa. Saka crita prang Bubad bisa dijinggleng momotan nilai-nilai filosofise. Ing kene nilai-nilai kasebut rinangkum ing antarane yaiku (1)

Romantisme. (2) Strategi perang. (3) Politik. Katelu bab mau dadi sawijine bab kang bisa dideleng saka isine lakon PW lan Teks KS. Bab-bab kasebut bakal dijlentrehake ing ngisor iki kanthi bukti-bukti kang tinemu ing sajrone lakon PW apa dene teks KS.

4.2.1 Romantisme

Romantisme kalebu prekara utama kang disorot ing sajrone crita prang Bubat. Romantisme kang wis lumrah dimangerteni minangka prekara kang sesambungan klawan babagan katresnan mujudake salah sawijine kang dadi punjere prekara ing crita prang Bubat. Laku katresnane Prabu Hayam Wuruk lan Dyah Pitaloka Citraresmi sajrone crita prang Bubat mujudake sawijine sejarah kang nuwuhake traumatik tumrap masyarakat kang isih nuhoni critane.

Romantisme sajrone lakon PW lan teks KS mujudake sawijine nilai filosofis kang bisa didhudhah. Lumantar gaya crita ing antarane pakeliran klawan gaya teks tartamtu nilai-nilai kasebut bisa didudut kanthi cara kang beda-beda. Romantisme minangka nilai filosofis sajrone lakon PW lan teks KS bakal diandharake kanthi menehi kutipan minangka bukti kang nyengkuyung bab kasebut. Romantisme kang dumadi ing antarane paraga Hayam Wuruk lan Dyah Pitaloka beda kalebu sawijine crita kang manjila, yen umume crita sejarah bab romantisme mesthi kapungskan kanthi *happy ending* nanging romantisme ing crita prang Bubat kapungkasan kanthi *sad ending*.

Prabu Hayam Wuruk kang ngayunake purti Sunda pungkasane ora bisa nggayuh apa kang dadi pangarepane amarga katresnane kudu mupus sawise prang Bubat dumadi. Wanodya kang diidham-idhamake pungkasane bela pati ngrungkepi nusa bangsane lan ora sida palakrama klawan Prabu Hayam Wuruk. Ing wiwitane crita Dyah Pitalokan lan Hayam Wuruk wis nyarujuki anggane jejodhoan.

4.2.2 Strategi Perang

Nilai filosofik sabanjure yaiku bab strategi perang. Ana ing crita prang Bubat. Tekane wong Sunda menyang Majapahit ora sawutuhe krana mung arep ngrabekake putri Pasundhan. Bab kasebut bisa dimangerteni sawise njinggleng isine lakon PW lan teks KS. Wong Sunda menyang Jawa ngirid wadya bala akeh, bab kasebut ditindakake prabu Linggabuana amarga kanggo jaga-jaga menawa ing mangkone wong Jawa mblenjani janji lan bakal nelukake praja Sunda kaya praja-praja liyane ing Nusantara.

4.2.3 Politik

Nilai filosofik sabanjure yaiku politik. Politik minangka sawijine nilai filosofik akeh tinemu sajrone teks KS. Politik minangka sawijine nilai filosofik nyorot marang paraga Gajah Mada minangka paraga wigati ing sajrone teks KS. Paraga Gajah Mada sajrone teks KS mujudake paraga kang nduweni tanggung jawab gedhe tumrap dumadi prang Bubat. Paraga Gajah Mada sajrone teks KS methukake wong Sunda ing Bubat lan gawe pasulayan saengga dumadi prang.

PANUTUP

5.1 Dudutan

Adhedhasar andharan lan jlentrehan ing bab-bab sadurunge, mula ing bab iki bakal diandharake dudutan saka sakabehe asiling panliten. perangan dudutan mujudake wangsulan tumrap underan prekara kang tinulis ing bab pamurwakane panliten.

Andharan asiling panliten kang wis ditindakake ing bab papat kang ngonceki nilai transformatif lan nilai filosofik lakon PW lan teks KS nuduhake menawa alur, pamaragan lan pamangune swasana sajrone lakon PW lan teks KS nduweni pambada. Pambada-pambada kasebut pungkasan njalari panemu kang sumebar ing saindhenge bebrayan kang wis nyekseni pagelaran wayang babad lakon PW lan maca teks KS.

Adhedhasar asile panliten lan andharan, mula bisa dijupuk dudutan saka saperangane bab. Saperangan dudutan kasebut bakal diandharake ing ngisor iki:

- (1) Wujud pagelaran wayang babad lakon PW yaiku pakeliran padhat kanthi dhurasi wektu 01.20.13. Lakon PW ing pagelaran dipantha dadi telung pathet yaiku pathet nem, sanga lan manyura. Lakon PW mujudake lakon anyar kang durung tau digelar sadurunge. Lakon PW mujudake kreativitas Ki M. Naufal Fawwas minangka seniman kang nindakake sawijine proses transformasi tumrap crita prang Bubat.
- (2) Nilai transformatif kang bisa didudut yaiku ing bab pambadan alur. Pamaragan lan pamangune swasana. Wujud transformasi alur saka lakon PW lan teks KS yaiku dmadine pambadan alur lumantar *penambahan*, *pengurangan* lan owah-owahan kang variatif. Panambahan alur sajrone lakon PW yaiku anane adegan ing patamanan Wilwatikta. Adegan kang dikurangi yaiku adegan duta Wilwatikta kang menyang Sundha Galuh kanggo ngirimake layang panglamar, adegan kasebut diilangi sajrone lakon PW. Owah-owahan kang variatif yaiku kayata owah-owahan inga adegan jejer, budhalan lan prang kang tata urutan sarta adegan ana pambadan ing antarane lakon lan

teks. Wujud transformasi pamaragan saka lakon PW lan teks KS ing antarane yaiku anane paraga-paraga kang ditambahake lan diilangake sarta diowahi karaktere. Paraga-paraga tambahan ing antarane kayata paraga Sri Sudewi, Panji Elam lan Panji Pu Kapat kang ora ana ing sajrone teks KS, semono uga paraga Madhu, Demang Caho lan Pangulu Borang kang ora ana ing sajrone lakon PW.

- (3) Nilai filosofik saka lakon PW lan teks KS yaiku andharan ngenani nilai pragmatis lan nilai idhealis. Nilai pragmatis kajupuk saka lakon PW lan nilai idhealis kajupuk saka teks KS. Nilai pragmatis kajupuk saka lakon PW sabab lakon PW mujudake wong saka kreativitas ki Fawwas. Saengga lakon PW bisa diwastani minangka reaksi pragmatis saka ki Fawwas minangka pamaca saka teks KS lan minangka dhalang kang nganggit crita anyar. Nilai idhealis kajupuk saka teks KS sabab wose isih tetep padha, apa kang kapengin ditujokake panganggit menyang pamacane wiwit teks kasebut lair nganti dinane iki ora ana owah-owahan, idhe-idhe kang dumunung sajrone teks KS mujudake idhe-idhe langgeng kang ora bakal owah lan sirna nganti kapan wae.

5.2 Pamrayoga

Panliten nilai transformatif lan nilai filosofik sajrone lakon PW lan teks KS dening Ki M. Naufal Fawwas iki bisa didadekake minangka salah sawijine panemu kanggo mangerteni fenomena *pentransformasian* teks menyang wujud pagelaran wayang. Panliten kang wis ditindakake iki bisa didadekake referensi kanggo luwih mangerteni ngenani kajian transformasi.

Sabanjure, lakon PW lan teks KS isih nyenyingit maneka warna prekara kang narik kawigaten kanggo diteliti. Panliten sabanjure bisa ditindakake kanthi perspektif kang beda. Tuladhane sosiologi sastra utawa antropologi sastra. Mula kang saka iku, panliten iki prelu dirembakakake amarga panliten kanthi maneka perspektif kang dianggo bakal ngasilake teori anyar kang nambahi teori sadurunge.

KAPUSTAKAN

- Amir, Hazim, 1991, *Nilai-nilai Etis dalam Pewayangan*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan
- Baried, Siti Baroroh. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- C.C.Berg. 1928. *Inleiding tot de studie van het Out-Javaansch (Kidung Sundayana)*. Soerakarta: De Bliksem.

- Damono, Sapardi Djoko. 2005. *Pegangan Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Pusat Bahasa.
- Djojoseuroto, Kinayati & Sumaryati. 2014. *Bahasa & Sastra: Penelitian, Analisis, dan Pedoman Apresiasi*. Bandung: Nuansa Cendekia
- Endraswara, Suwardi. 2014. *Metodologi Penelitian Sastra Bandingan*. Jakarta: Bukupop
- _____. 2013. *Metodologi Penelitian Sastra: Epistemologi, Model, Teori, dan Aplikasi*. Yogyakarta: CAPS.
- _____. 2011. *Sastra Bandingan Pendekatan Dan Teori Pengkajian*. Yogyakarta: Lumbung Ilmu.
- Effendy. 2017. *Transformasi Cerita Sarip Tambak Oso Dalam Sastra Lisan Ke Dalam Cerita Sarip Tambak Oso Dalam Ludruk Armada Malang*. Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PPs Universitas Negeri Surabaya
- _____. 2012. *Transformasi Cerita Jaka Tarub Dalam Sastra Lisan Ke Dalam Cerita Jaka Tarub Dan Tujuh Bidadari Dalam Ketoprak Canda Video Compact Disk*. Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PPs Universitas Negeri Surabaya
- Faruk. 2014. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Hatta, Muhammad. 1980. *Alam Pikiran Yunani*. Jakarta: Tintamas Indonesia.
- Hutomo, Suripan Sadi. 1993. *Merambah Matahari Sastra Dalam Perbandingan*. Jakarta: Gaya Masa
- Indi, Larasati. 2015. *Serat Lokajaya lan Film Kalijaga*. Skripsi tidak diterbitkan. Surabaya: PPs Universitas Negeri Surabaya.
- Kridhalaksana, Harimurti. 1984. *Kamus Linguistik*. Jakarta: Gramedia.
- Koentjaraningrat. 1994. *Kebudayaan Jawa*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada Universitas Press.

*Lakon Prahara Wilwatikta Sajrone Pagelaran Wayang Babad Dening Ki M. Naufal Fawwas
(Tinting Alih Wahana lan Intertekstualitas)*

- Magnis-Suseno, Franz, 1991, *Wayang dan Panggilan Manusia*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.
- Mayangsari, Galuh Nashrullah Kartika. 2016. *Aliran Pragmatisme Dalam Pandangan Filsafat Pendidikan Islam*. Jurnal Fakultas Studi Islam Muhammad Arsyad Al Banjary. 7: 10.
- Pudentia, Ed. 1998. *Metodologi Kajian Sastra Lisan*. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia.
- Purwadi. 2007. *Seni Pedhalangan Wayang Purwa*. Yogyakarta: Shaida Yogyakarta.
- Perwiraningat. 2013. *Novel dan Film Rumah Tanpa Jendela: Kajian Sastra Bandingan*. Skripsi Tidak diterbitkan. Surabaya: Unair.
- Poerbatjaraka & Hadidjaja, Tardjan. 1952. *Kepustakaan Djawa*. Jakarta. Penerbit Djambatan.
- Poerwodarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters.
- Pradopo, Rachmad Djoko. 1997. *Pengkajian Puisi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2015. *Teori, Metode, Dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Saputra, Karsono H. 2017. *Puisi Jawa struktur dan estetika*. Jakarta: Bukupop.
- Satoto, Soediro. 2012. *Analisis Drama dan Teater*. Yogyakarta: Ombak.
- Setyani, Turita Indah. 2008. *Ragam Wayang di Nusantara*. Jurnal Fakultas Ilmu Pengetahuan Budaya Universitas Indonesia, 5.
- Sudaryanto, Pranowo. 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Bahasa Jawa.
- Sumarno, Poniran & Rasona, Atot. 1983. *Pengetahuan Pedalangan 2*. Jakarta: Proyek Pengadaan Buku Pendidikan Menengah Kejuruan.
- Susanto. 2010. *Transformasi Cerita Perang Bubat Novel Gajah Mada Perang Bubat Karya Langit Kresna Hariadi Dan Novel Perang Bubat Karya Aan Merdeka Permana*
- Teeuw, A. 2015. *Sastra dan Ilmu Sastra*. Bandung: Pustaka Jaya.
- Tim Filsafat Wayang, 2016, *Filsafat Wayang Sistematis*. Jakarta: Sena Wangi.
- Wignjosoetarno.____. *Kawruh Pedhalangan*. Surakarta: Pasinaon Dhalang Mangkunegaran.
- Zoetmulder, P.J. 1983. *Kalangwan, Sastra Jawa Kuna Selayang Pandang*, Terjemahan Dick Hartoko, Seri Ildep, Jakarta: Penerbit Djambatan.

UNESA
Universitas Negeri Surabaya